

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીરાણિય વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૩૨૬ વાર્ષિક

પુસ્તકનું નામ કાલિદાસ

વિષય ૮૨ : ૨૬

કાલજ ન.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર
મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે, બુકસેલર.

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

સંવત ૧૯૭૪

સને ૧૯૧૮

પ્રત ૧૦૦

આપણે ૨ ૭

(આ પુસ્તકના સર્વ હક પ્રસિદ્ધિ કર્યાં છે પોતાને
સ્વાધિન રાખ્યા છે.)

શ્રી ભાગ્યોદય પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં જોડાલાલ દેવશંકર
દ્વેષે છાપ્યું. ખાડીયા—અમદાવાદ.

કીંમત ૪ આના.

૧૨૨૬
૯૩૨૬

પ્રસ્તાવના.

પ્રસ્તાવના
અમદાવાદ
૧૯૧૧-૧૨

આજકાલ કેળવણીનો પ્રચાર જેમ જેમ વધતો જાય છે, તેમ તેમ અનાદી કાળથી ચાલી આવતી અને દરેક મનુષ્યને ઉપયોગી એવી જે જ્યોતિષ વિદ્યા, તે ઉપર લોકોની આસ્થા ઘટતી જાય છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જરા વિચાર કરીને જોતાં પ્રગતે એનું ફળ બહુ વિપરિત ભોગવવું પડે છે. હાલના સમયમાં મનુષ્ય પોતે કેટલું જીવી શકશે, તે બાબતનું અજ્ઞાન હોવાથી કેવા સમયમાં અને કેવી સ્થિતિમાં મનુષ્યોનાં મરણ થાય છે, તે વિશે લોકોને વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી, કારણ કે કેટલાંક મરણ એવાં થાય છે કે મરનાર માણસ ૨૪ કલાક પહેલાં એક મોટા કામની યોજના કરતો હોય છે, પરંતુ ૨૪ કલાક પછી તે મૃત્યુના ભયંકર મુખમાં સપડાય જાય છે. જ્યોતિષ વિદ્યા ઉપર સાંપ્રત કાળના જેવી લોકોની આસ્થા જે આધારે હોત તો આવી ભયંકર સ્થિતિ આપણે કદી જોવા પામત નહિં.

મનુષ્ય બિચારાં અજ્ઞાનક મૃત્યુનો ભોગ ન થઈ પડે અને તેમને મૃત્યુ માટે ઓછામાં ઓછો છ માસ જેટલો વખત તૈયારી કરવાનો મજે અર્થાત્ પોતાના કુટુંબની વ્યવસ્થા કરીને સખેગી મૃત્યુને આધીન થાય એ બાબતનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન આ “કાળજ્ઞાન” માં આપવાનાં આવ્યું છે, જે મનુષ્ય આ પુસ્તક વાંચે તે પોતાનું મૃત્યુ ક્યારે થશે, તે જાણી શકે છે, અને તેથી લોકોમાં દાસમાં જે ભયંકર સ્થિતિ જોવામાં આવે છે, તે આ પુસ્તકના આરથી દૂર થવા સંભવ છે.

અમદાવાદ.
તા. ૧-૧૧-૧૮.

}

લી.
પ્રકાશક.

શ્રીઃ ॥

॥ અથ કાલજ્ઞાનમ્ ॥

॥ ભાષાટીકા સમેતમ્ ॥

કાલજ્ઞાનં પ્રવક્ષ્યામિ યદુક્તં શંભુના સ્વયમ્ ॥

યેન વિજ્ઞાનમાત્રેણ ત્રિકાલજ્ઞો ભવેન્નરઃ ॥ ૧ ॥

હવે અમે કાળજ્ઞાન વિષે કહીએ છીએ. એ સાક્ષાત્ શિવ-
જીએ કહેલું છે. આ (કાળજ્ઞાન) તેજ રક્ત જાણવાથી માનવ ત્રિકાલજ્ઞ
અર્થાત્ જૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનને જાણવાવાળો થાય છે. ૧

કાલેન સૃજતે બ્રહ્મા કાલેન દરતે દરઃ ॥

કાલેન પાલ્યતે વિષ્ણુસ્તસ્માત્કાલંચ ચિંતયેત્ ॥ ૨ ॥

હવે કાળનું મુખ્યત્વ દેખાડીએ છીએ. જેમ કે બ્રહ્મદેવ કાળના
આધીન થઈને સૃષ્ટીની રચના કરી રહ્યા છે, શ્રીરૂદ્ર સંહાર કરી
રહ્યા છે, અને શ્રી વિષ્ણુ પણ એજ કાળના આધીન થઈને જગતનું
પાલન કરે છે. તેથી વૈષ્ણવ લોકોએ કાળનું ચિંતન કરવું. ૨

કાલજ્ઞાનં કલાયુક્તં શંભુના યજ્ઞ ભાષિતમ્ ॥

યેન ષષ્ઠાસતો મૃત્યુઃ પૂર્વે જ્ઞાયેત રોગિણામ્ ॥ ૩ ॥

શ્રી શિવજીએ કહેલું કલાયુક્ત (શક્તિ સહિત અથવા હલસ-
હિત) કાળજ્ઞાન, જેને જાણવાથી જ મહિના પહેલાં રોગીઓના
મૃત્યુને વૈષ્ણવ જાણી શકે છે. ૩

કાલઃ સૃજતિ ભૂતાનિ કાલઃ સંહરતે પ્રજાઃ ॥

કાલઃ સુષ્પ્તેષુ જાગર્તિ તસ્માત્કાલં ચ ચિંતયેત્ ॥ ૪ ॥

કાળજ્ઞ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને સંહાર કરે છે તથા પ્રાણીઓની હિંમ ઉપર પણ કાળ જાગ્યો રહે છે, માટે કાળનું ચિંતન કરવું. ૪

કાલે દેવાસ્તથા નાગા યક્ષાશ્ચાસુરપન્નગાઃ ॥

વિદ્યાધરા મનુષ્યાશ્ચ સર્વે નશ્યન્તિ કાલતઃ ॥ ૫ ॥

કાળમાં દેવ, નાગ, યક્ષ, અસુર, પન્નગ, વિદ્યાધર અને માનવ એ સર્વ નષ્ટ થઈ જાય છે. ૫

વિરંચિદિનમધ્યે તુ પતન્તીન્દ્રાશ્ચતુર્દશ ॥

સોઽપિ ચાબ્દશતાંતે તુ સ્ત્રયં કાલેન નશ્યતિ ॥ ૬ ॥

જેના એક દિવસમાં ચૌદ પણ ઇન્દ્રનું પતન થાય છે, એવા અબ્દદેવ પણ સો વર્ષના અન્તે (અર્થાત્ કાળે કરીને) પોતે નષ્ટ થઈ જાય છે. ૬

માનુષસ્તુ શતંજીવી પુરા વેદેષુ ભાષિતમ્ ॥

સોપિ કાલપ્રભાવેણ વિનશ્યતિ ન સંશયઃ ॥ ૭ ॥

વેદમાં એમ લખ્યું છે કે માનવ સો વર્ષ જીવે છે, પરંતુ સો વર્ષ પછી કાળના પ્રભાવથી જ નષ્ટ થઈ જાય છે. ૭

વર્ષા શીતં તથા ચોષ્ઠં પ્રત્યૂષં મધ્યમં દિનમ્ ॥

અપરાહ્નં તથા નક્તં રૂપં કાલસ્ય કથ્યતે ॥ ૮ ॥

એમાંનું, શિયાળું, ગરમી, પ્રાતઃકાળ, મધ્યાહ્ન, અપરાહ્ન અને રાત્ર એ કાળનાજ રૂપ છે, અર્થાત્ એમાંજ પ્રાણી મરી જાય છે. ૮

કાલે ફલંતિ તરવઃ કાલે બીજં પ્રરોહતિ ॥

કાલે પુષ્પવતી નારી સર્વ કાલેન જાયતે ॥ ૯ ॥

કાળમાં વૃક્ષને ફળ આવે છે, કાળમાં બીજ ઉત્પન્ન થાય છે, કાળમાં સ્ત્રી રજસ્વલા થાય છે, એટલેયાવન્માત્ર વસ્તુઓ છે તે સર્વ કાળે કરીને થાય છે. ૯.

કાલેઽશનં ચ તોયં ચ કાલે મેઘઃ પ્રવર્ષતિ ॥

કાલે કર્મ સમુદ્દિષ્ટં વિપરીતં ન શોભનમ્ ॥ ૧૦ ॥

કાળમાં ભોજન તથા જળપાન થાય છે, મેઘ વરસે છે અને જે કાળમાં જે કર્મ કરવા વિષે કહ્યું છે તે તે કાળમાં કરવાથી જ શુભ થાય છે, વિપરીત કાળમાં કરવાથી શુભ થતું નથી. ૧૦

કાલાગ્નિર્જઠરે જાતસ્તસ્ય વાઙ્મજા ચતુર્વિધા ॥

આહારમુદકં નિદ્રા કામશ્ચૈવ ચતુર્થકઃ ॥ ૧૧ ॥

જ્યારે કાલાગ્નિ પેટમાં ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે પ્રાણીની મજ્જા ચાર પ્રકારની થાય છે. આહાર જલપાન, નિદ્રા અને ચોથું મૈથુન. ૧૧

ષટ્ચક્રં ષોડશાધારં ત્રિલક્ષં વ્યોમપશ્ચકમ્ ॥

સ્વદેહે યો ન જાનાતિ કથં વૈદ્યઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૧૨ ॥

જે વૈદ્ય પોતાના દેહમાં સ્થિત એવાં છ ચક્ર, સોળ આધાર અને ત્રણ લાખ વ્યોમ પંચકને નહીં જાણે તેને વૈદ્ય શી રીતે કહેવાય? ૧૨

॥ તત્રાદૌ ષટ્ચક્રાણ્યાહ ॥

પ્રથમં વ્રહ્મચક્રં તુ લિંગચક્રં દ્વિતીયકમ્ ॥

તૃતીયં નાભિચક્રં તુ હૃદિ ચક્રં ચતુર્થકમ્ ॥ ૧૩ ॥

પંચમં કંઠચક્રં તુ મુવોર્મધ્યે તુ ષષ્ઠકમ્ ॥

एतानि षट्च चक्राणि यो जानाति स वैद्यराट् ॥ १४ ॥

હવે છ ચક્ર બાબત કહું છું. અભરંધ્ર અર્થાત્ કપાળ પ્રથમ ચક્ર છે. બીજું સિંગચક્ર. ત્રીજું નાભિચક્ર, ચોથું હૃદયચક્ર, પાંચમું કંઠચક્ર અને બે ભમરની વચ્ચે છઠ્ઠું ચક્ર છે. આ છ ચક્રોને જે જાણે છે તે વૈદ્યના રાજા છે. ૧૩-૧૪

॥ मतान्तर ॥

प्रथमं कपाटचक्रं ज्योतिश्चक्रं द्वितीयकम् ॥

तृतीयं नाभिचक्रं तु हृदि चक्रं चतुर्थकम् ॥ १५ ॥

पञ्चमं नासिकाचक्रं गुदचक्रं तु षष्ठकम् ॥

एतानि षट्च चक्राणि यो वेत्ति स तु वैद्यभाक् ॥ १६ ॥

મતાંતરમાં કહે છે કે, પ્રથમ કપાટ (વક્ષઃ સ્થળ) ચક્ર છે, જ્યોતિ (પ્રાણ) ચક્ર છે, ત્રીજું નાભિ ચક્ર, ચોથું હૃદય ચક્ર, પાંચમું નાસિકા ચક્ર અને છઠ્ઠું ગુદા ચક્ર. આ છ ચક્રોને જે જાણે છે તે વૈદ્ય શબ્દોને લાગી છે. ૧૫-૧૬.

॥ अथ षोडशाधाराण्याह ॥

अहंकारो मनो बुद्धिश्चितं कारणमेव च ॥

माणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ॥ १७ ॥

पृथ्वी आपश्च तेजश्च वायुराकाश एव च ॥

ज्योतिरूपं च तत्रैव षोडशाधार उच्यते ॥ १८ ॥

સોળ આધાર એ પ્રમાણે છે કે:—(૧) અહંકાર, (૨) મન, (૩) બુદ્ધિ, (૪) ચિત્ત, (૫) કારણ, (૬) પ્રાણ, (૭) અપાન, (૮) સમાન, (૯) ઉદાન, (૧૦) વ્યાન, (૧૧) પૃથ્વી, (૧૨) જલ, (૧૩) તેજ, (૧૪) વાયુ, (૧૫) આકાશ અને (૧૬) જ્યોતિષ્પ જીવ. આ દેહમાં એ સોળ આધાર છે. ૧૭-૧૮.

॥ ત્રિલક્ષણ્યાહ ॥

ऊर्ध्वलक्षं भवेत्ताला मध्यलक्षं भवेद्भृदि ॥

अधोलक्षं भवेन्नाभ्यां लक्ष्मातीतं निरञ्जनम् ॥ ૧૯ ॥

તાળવામાં ઉર્ધ્વ (જાણવાને અર્થે એવું) લક્ષ છે, હૃદયમાં મધ્ય લક્ષ છે અને નાભિમાં અધોલક્ષ છે; પરંતુ આ ત્રણે લક્ષમાં ન આવે એવાં પરમાત્મા છે. ૧૯

एकस्तंभं नवद्वारं त्रिशून्य पञ्चदेवता ॥

पञ्चेन्द्रियकुटુંबेषु यत्रात्मा तत्र मे गृहम् ॥ ૨૦ ॥

એક સ્તંભ (અહંકારરૂપ થાંભણો), નવ દ્વાર (નેત્ર, નાસિકા આદિ નવ દરવાજા), ત્રણ શૂન્ય (રજ-સત્વ-તમ), પાંચ દેવતા (પંચતત્વ દેવરૂપ) અને પાંચ ઈન્દ્રિય; એ બધા મળીને એક કુટુંબ છે. એમાં આત્મા છે અને એજ આ પ્રાણીનું ઘર છે. આ જ્યોત્-પંચક થયું. ૨૦.

कुर्विशतिसहस्राणि षट्शतान्यधिकानि च ॥

निशाहे चलते प्राणः सोऽपि स्तंभोऽत्र कथ्यते ॥ ૨૧ ॥

૨૧૬૦૦ એકવીસ હજાર છસો થાસ આ પ્રાણીના દિન રાત્રમાં ચાલે છે; એના સ્તંભ પણ કહું છું. ૨૧.

આત્મા શરીરમિત્યુક્તમન્તરાત્મા મનો વિદુઃ ॥

પરમાત્મા ભવેત્પ્રાણઃ પશ્ચ તત્ત્વાનિ ધારયેત્ ॥ ૨૨ ॥

શરીરનો (સ્તંભ) આત્મા, મનનો અંતરાત્મા અને પ્રાણોનો પરમાત્મા સ્તંભ કહે છે; એ જ પંચતત્ત્વોને ધારણ કરે છે. ૨૨

કાયાનગરમધ્યે તુ પ્રતોલી શૂન્યવદ્ભવેત્ ॥

નરેન્દ્રો મચ્છતે તેન તત્પુરં શૂન્યકં ભવેત્ ॥ ૨૩ ॥

દેહરૂપ નગરમાં નસ, નાડી અને ઇન્દ્રિય વિગેરે જે રસ્તા છે તે શૂન્ય થઈ જાય છે, અર્થાત્ તેના કાર્ય બંધ થઈ જાય છે ત્યારે પ્રાણ રૂપ રાજા તે રસ્તામાં થઈને નિકળી જાય છે, તે વખત આ દેહ રૂપ નગર શૂન્ય થઈ જાય છે. ૨૩

॥ સ્વરોદયમતાત્ ॥

કાયાનગરમધ્યે તુ મારુતો રક્ષપાલકઃ ॥

પ્રવેશો દશભિઃ પ્રોક્તો દ્વાદશાઙ્ગુલનિર્ગમઃ ॥ ૨૪ ॥

હવે સ્વરોદયના મતથી કાલગ્નાન વિષે કહીએ છીએ; આ દેહરૂપ નગરમાં શ્વાસ રૂપ પવન જે રખવાળવાળો છે, તેનો દસ આંગળીઓનો પ્રવેશ અને બાર આંગળીઓનો નિર્ગમ કહેલો છે. તેમાં ન્યુનાધિક્ય થવું એ અશિષ્ટ થવાતું ચિન્હ છે. ૨૪

ઉદયં સૂર્યમાર્ગેણ ચન્દ્રેણાસ્તમયં યદિ ॥

દદતિ ગુણસંઘાતં વિપરાત વિનાશકૃત્ ॥ ૨૫ ॥

સ્વરનો ઉદય નાસિકાના જમણા માર્ગથી હોય અને કાયા માર્ગથી અસ્ત હોય તો તે અત્યંત ગુણગ્રાતા છે. તેનાથી વિપરીત

હાય, અર્થાત્ ડાબા સ્વરથી ઉદય અને જમણા સ્વરથી અસ્ત થાય તો તે વિનાસ કરે છે. ૨૫

સંપૂર્ણ વહેતે સૂર્યઃ સોમશ્ચૈવ ન દૃશ્યતે ॥

પક્ષેણ જાયતે મૃત્યુઃ કાલજ્ઞાનેન ભાષિતમ્ ॥ ૨૬ ॥

જો હમેશાં જમણો સ્વર ચાલે, વામસ્વર કદી પણ ચાલે નહીં તો તે પ્રાણીનું ૧૫ દિવસમાં મૃત્યુ થાય, એમ કાળજ્ઞાનેકહેલું છે. ૨૬

માસશ્ચૈવ તુ ષણ્માસઃ પક્ષશ્ચૈવ ત્રિમાસકઃ ॥

પંચરાત્રિવેદ્ધૈકસ્તસ્ય મૃત્યુર્ન સંશયઃ ॥ ૨૭ ॥

જો પ્રાણીનો એક જ સ્વર એક મહિના અથવા છ મહિના, એક પક્ષ અગર ત્રણ માસ, અથવા પાંચ રાત્રિ બરાબર ચાલે તો તેનું મૃત્યુ નિઃસંદેહ થશે. ૨૭

શુક્લપક્ષે વહેદ્રામં કૃષ્ણપક્ષે ચ દક્ષિણમ્ ॥

ઉભયોસ્ત્રીણિ દિવસં દૃશ્યતે ચંદ્રમૂર્ચયોઃ ॥ ૨૮ ॥

શુક્લ પક્ષમાં પ્રથમ ડાબો સ્વર ચાલે છે અને કૃષ્ણ પક્ષમાં જમણો સ્વર ચાલે છે, એટલે શુક્લ—કૃષ્ણ પક્ષોમાં ચંદ્ર અને સૂર્ય ત્રણ દિવસ ચાલે છે. ૨૮.

પञ्चभૂતાત્મકં દીપં ચન્દ્રસ્નેહેન પૂરિતમ્ ॥

રક્ષેચ્ચ સૂર્યવાતેન તેન જીવઃ સ્થિરો ભવેત્ ॥ ૨૯ ॥

આ પંચભૂતાત્મક દેહરૂપ દીપક ચંદ્રસ્વર રૂપ લેખથી ભરેલો છે, તેનું સૂર્ય સ્વરૂપ પવનથી રક્ષણ કરવું જોઈએ, તો આ જીવ સ્થિર રહેશે. ૨૯

આત્માદીપઃ સૂર્યજ્યોતિરાયુઃસ્નેહઃ કલાત્મકઃ ॥

કાયાકજ્જલસંસારે વૃત્તિરેલા તનોર્મતા ॥ ૩૦ ॥

આત્મારૂપ દીપક, સૂર્ય સ્વરૂપ જ્યોતિ, આયુ રૂપ તેજ બરેહું છે; એમાં કાયા રૂપ કજ્જલ છે, અને આ સંસારમાં પ્રાણીની વૃત્તિ છે, એજ આ દેહની રૂપા કહેલી છે. ૩૦.

અરુંધતી ધ્રુવં ચૈવ વિષ્ણોસ્ત્રીણિ પદાનિ ચ ॥

આયુર્હીના ન પશ્યંતિ ચતુર્થ માતૃમંડલમ્ ॥ ૩૧ ॥

અરુંધતી, ધ્રુવ અને વિષ્ણુના ત્રિપદ (શ્રવણ નક્ષત્રના ત્રણ તારા), તેમજ ચોથું માતૃમંડળ (કૃત્તિકાના છ તારા) એને હીનાયુ આદમી જોઈ શકતો નથી. ૩૧.

અરુંધતી ભવોઽજિહ્વા ધ્રુવો નામાગ્રમેવ ચ ॥

વિષ્ણુસ્તુ શ્રૂદ્ધયોર્મધ્યં શ્રૂદ્ધ્ય માતૃમંડલમ્ ॥ ૩૨ ॥

આ કાલગ્નનમાં જીમને અરુંધતી કહે છે અને નાસિકાના અગ્ર ભાગને ધ્રુવનો તારો કહે છે, એ બમરની ત્રણે વિષ્ણુપદ છે અને એ બમરને માતૃમંડળ કહે છે, અર્થાત્ મરણાસન્ન આદમી તેને દેખી શકતો નથી. ૩૨

અક્ષૈર્લક્ષિતલક્ષણેન પયસા પૂર્વેન્દુના માનુના ॥

પૂર્વાદક્ષિણપશ્ચિમોત્તરદિશાં ષટ્ત્રિદિમાસૈકરુમ્ ॥ ૩૩ ॥

છિદ્રં પશ્યતિ ચેત્તદા દશાદેનં ધૂમ્રાકૃર્તિ પશ્ચિમે ॥

જ્વાલાંપશ્યતિસઘર્ષમરણંકાલોચિતજ્ઞાનિનામ્ ॥ ૩૪ ॥

રાગી જે જળમાં સૂર્યના અથવા ચંદ્રના પ્રતિબિંબમાં પૂર્વ-
દક્ષિણ-પશ્ચિમ-અને ઉત્તર એ ચાર દિશામાંથી કોઇ પણ દિશા તરફ
છિદ્ર દેખે તો કમથી જ, તથા જે અને એક એટલા મહિના જીવે.
સૂર્ય-ચંદ્રને ધૂમ્રવર્ણ જીવે તો દસ દિવસ અને એ પ્રતિબિંબમાં
પશ્ચિમ તરફ જવાળા દેખે તો તત્કાળ મરણ થશે, એવું કાળ્યાણ
જાણવાવાળાઓએ કહેલું છે. ૩૩-૩૪

॥ મરણમે અરિષ્ટકો મુલ્યત્વ ॥

પુણ્યં યથાપૂર્વરૂપં ફલસ્યેહ ભવિષ્યતઃ ॥

તથા લિંગમરિષ્ટારૂપં પૂર્વરૂપં મરિષ્યતેઃ ॥ ૩૫ ॥

અપ્યેવ તુ ભવેત્પુણ્યં ફલેનાનનુબંધિ યત્ ॥

ફલં ચાપિ ભવેત્તિકશ્ચિદ્યસ્ય પુણ્યં ન પૂર્વજમ્ ॥ ૩૬ ॥

(જે વૃક્ષને ફુલ આવીને પછી ફળ આવે છે તે વૃક્ષ માટે)

જેમ ફુલ એ ફળનું ઓષક, અર્થાત્ ફુલ આવ્યા પરાંમર અનુમા-
નદ્વારા નિશ્ચય થાય છે કે ફલે એને ફળ પણ આવશે, તેજ પ્રકારે
અરિષ્ટ લક્ષણ (નિશ્ચિત મરણનાં સૂચક ચિન્હ) દ્વારા ભારી (યનાર
શ્રુત્યુનો નિશ્ચય થાય છે. જેમ અનેક પુણ્યોમાં ફળ આવતાં નથી
તેમજ કોઇ ફળ પુણ્યોમાં ફળ આવતાં નથી તેમજ કોઇ ફળ પુણ્ય
વિનાના પણ હોય છે. (જેમ કે પીપળા વિગેરે). ૩૫-૩૬

ન ત્વરિષ્ટસ્ય જાતસ્ય નાશોઽસ્તિ મરણાદતે ॥

મરણં ચાપિ તન્નાસ્તિ યન્નારિષ્ટપુરઃસરમ્ ॥ ૩૭ ॥

મિથ્યાદૃષ્ટમરિષ્ટાભયનારિષ્ટમજાનતા ॥

અરિષ્ટં ચાપ્યસંબુદ્ધમેતત્પ્રજ્ઞાપરાધજમ્ ॥ ૩૮ ॥

પરંતુ અરિષ્ટ સૂચક ચિન્હ યવાથી અવશ્ય મૃત્યુ થવાનું. એવું
 મરણજ નથી કે જેના પહેલાં અરિષ્ટ સૂચક લક્ષણ ઉપરિચત નહીં
 થાય. અનેક સ્થળોમાં એવો બોધ થાય છે કે અરિષ્ટ સૂચક લક્ષણ
 થએલાં છે અને રોગીનું મૃત્યુ થયું નહિ, અથવા તો ક્યારનું મૃત્યુ
 થઈ ગયું પણ મૃત્યુના પહેલાં કોઈ અરિષ્ટ ચિન્હ જેવામાં આનું
 નહીં પણ એવા બોધ બ્રમાત્મક છે એમાં કાંઈ સંદેહ નથી. (કારણ
 કે) જે પ્રકૃતિને વૈદે અરિષ્ટ ચિન્હ મા-યું તે પ્રકૃતિ-તમિયત અરિ
 ષ્ટ ચિન્હવાળી નહતી, અજ્ઞાનથી તેનેએવો બ્રમથઇ ગયો. ૪૭-૪૮

તાનિ સૌક્ય્યાત્મમાદાદ્વા તથૈવાશુ વ્યતિક્રમાત્ ॥

મૃદ્ધાન્તે નોદ્ધાન્યજ્ઞૈર્મૂર્ધુન ત્વસંભવાત્ ॥ ૩૯ ॥

આસદિગાપ્નુયાલ્લોકે પ્રતિકુર્વન્ગતાયુષઃ ॥

અતોરિષ્ટાનિ યત્નેન લક્ષયેત્કુશલો મિષક્ ॥ ૪૦ ॥

કોઈ મૃત્યુના પહેલાં અરિષ્ટ લક્ષણ સંપૂર્ણ રીતે જાણવામાં
 નથી આવતાં, તેનું કારણ એ છે કે આ જે લક્ષણ કહેલાં છે તે
 સર્વ અત્યન્ત સૂક્ષ્મ (ખારીક) રૂપથી હોય છે, અથવા એક લક્ષણ
 થયા પછી તરત બીજું લક્ષણ થવા માંડે છે, તેનું અનુમાન મરવા
 વાળા રોગીને થયું નથી, અથવા જેથી કરીને એ અરિષ્ટનું જ્ઞાન
 થાય એવું વિશેષ કાંઈ મનમાં લાગતું નથી, તેના લીધે મથાઈ
 જ્ઞાન થયું નથી. એ ઉપરથી એવો નિશ્ચય થયો કે મૃત્યુના પહેલાં
 આ અરિષ્ટ ચિન્હ તો અવશ્ય ઉપન્ન થાય છે, પણ તે વખત
 તેવો નિશ્ચય થતો નથી. એ પ્રમાણે નિશ્ચય નહીં થવાનું કારણ
 અજ્ઞાનતર અથવા મથાઈ લાગણી મનમાં નિશ્ચયાત્મક ન થવી એજ
 છે. (બીજું કાંઈ નથી.)

મરણાસન્ન માણસની તબિયતની ચિકિત્સા કરવાના પરિશ્રમ અવશ્ય નિષ્ફળ જાય છે (અર્થાત્ પરિશ્રમ કરનારને થકા અથવા ધન એ જેમાંથી કાંઈ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી.) માટે વૈદે સર્વ અરિ-
ષ્ટ લક્ષણો જાણવા એ અતિ અગત્યનું છે. ૩૯-૪૦

અથાતઃપञ्चेन्द्रियार्थविप्रतिपत्तिमध्याયव्याख्यास्याમઃ ॥

હવે પંચદ્રિયાર્થ વિપ્રતિપત્તિ અધ્યાયની વ્યાખ્યા કરીશું.

शरीरशील्योर्यस्य प्रकृतिर्विकृतिर्भवेत् ॥

તત્ત્વરિષ્ટં સમાસેન વ્યાસતસ્તુ નિબોધ મે ॥ ૪૧ ॥

પ્રાણીનું શરીર, માનસિક સ્વભાવ અને તબિયત એ ત્રણે પક્ષથી જાય તો તે મરણનાં લક્ષણ સમજવાં. આ મેં સંક્ષેપથી કહ્યું હવે હે વત્સ તું વિસ્તારથી શ્રવણ કર. ૪૧

॥ कर्णेन्द्रियनी विकृति ॥

शृणोति विविधाः छान्दान्यो दिव्यानामभावतः ॥

સમુદ્રપુરમેધાનામસંપત્તૌ ચ નિઃસ્વનમ્ ॥ ૪૨ ॥

तान्स्वनान्नावगृह्णाति मन्यते चान्यते चान्यशब्दवत् ॥

ગ્રામ્યારણ્યસ્વનાંશ્વાપિ વિપરીતાશ્શૃણોત્યપિ ॥ ૪૩ ॥

द्विषच्छब्देषु रमते मुहृच्छब्देषु कुप्यति ॥

ન શૃણોતિ ચ યોઽકસ્માત્તં બ્રૂવંતિ ગતાયુષમ્ ॥ ૪૪ ॥

જે માણસ વિવિધ શબ્દ (જોશવું, પાઠ, ગીત, વાજાં વિગેરેના) અને દિવ્ય (સિદ્ધ, ગંધર્વ, કિન્નર આદિના) તથા દર્શા, રેલ, મેધ વિગેરેના શબ્દ નહીં થયેલા છતાં તે સાંભળે, અથવા દર્શા વિગેરેના

શબ્દ થએલા છતાં તે ન સાંભળે, અગર તે શબ્દ ધીમ ડાહ્યાના શબ્દ જેવા સાંભળે તથા મામમાં થએલા શબ્દ જંગલના શબ્દ જેવા સાંભળે અને જંગલના શબ્દ મામના શબ્દ જેવા સાંભળે અને જંગલના શબ્દ મામના શબ્દ જેવા સાંભળે, તેમજ શત્રુના આપણુ ઉપર પ્રતિકરે અને માયા, પિતા, બાઈ, મિત્ર આદિના શબ્દ ન સાંભળે, તો તે પ્રાણી મતાયુ સમજવો; આ કર્ણેન્દ્રિયનાં લક્ષણ છે. ૪૨-૪૩-૪૪.

॥ ત્વચાની વિકૃતિ ॥

યસ્તૂષ્ણમિવ ગૃહ્ણતે શીતમુષ્ણં ચ શીતવત્ ॥

સંજાતીતપિડકો યશ્ચ દાહેન પીડયતે ॥ ૪૫ ॥

ઉષ્ણગાત્રોઽતિમાત્રં ચ યઃ શીતેન પ્રવેષતે ॥

પ્રહારાન્નભિજાનાતિ યોઽક્લચ્છેદમથાપિ વા ॥ ૪૬ ॥

પાંશુનેવાવકીર્ણાનિ યશ્ચ માત્રાણિ મન્યતે ॥

વર્ણાન્યભાવો રાજ્યો વા યસ્ય ગાત્રે ભવંતિહિ ॥ ૪૭ ॥

સ્નાતામુલિપ્તં યશ્ચાપિ ભજંતે નીલમાલિકાઃ ॥

સુગંધિવાતિ યોઽકસ્માત્તં વદંતે મતાયુષમ્ ॥ ૪૮ ॥

હવે રોગીના સ્વચ્છંદી વિપરીતતા દર્શાવવામાં આવે છે; જે માણસ શીતલ પદાર્થને ગરમ જાણીને ઝડપ્ય કરે અને ગરમ વસ્તુને શીતલ સમાન લે, તેમજ ટાઢથી પીડિત દેહ હોય તો પણ તેના દેહમાં બહુ ઢાઢ થયો હોય, જેનો દેહ ગરમ છતાં પણ જાણે શીતલથી પીડાયેલો હોય એવી રીતે યરૂ યરૂ કાંપનો હોય, તથા લાકડી તલવાર વિગેરેની ચોટ લાગે તો અને અંગ કપષ્ઠ જાય તો પણ માણસ નહીં

૫૩, તેમજ જે અંગને ધૂળથી આચ્છાદિ માને, વળી દેહનો વર્ણ પથ્થરી જય અથવા જેની દેહ ઉપર કાળી લાલ રેખા આવી જય, શિવાય જેમ સ્નાન થઈને ચંદન વિગેરેનો લેપ કર્યા પછી નીળા માખીઓ શરીર ઉપર આવીને ખેસે છે તેવી રીતે જેની દેહ ઉપર નીળા માખીઓ આવીને ખેસે અને જેના શરીરનો એકદમ સુગંધ આવવા માડે, એવું માણસ ૧ વર્ષમાં અશ્વ મૃત્યુને શરણુ થાય. ૪૫-૪૮.

વિપરીતેન ગૃહ્ણાતિ રસાન્ન યથોપયોજિતામ્ ॥

ઉપયુક્તાઃ ક્રમાદ્યસ્ય રસા દોષાભિવૃદ્ધયે ॥ ૪૯ ॥

યસ્ય દોષાગ્રિસામ્યં ચ કુર્યુર્મિથ્યોપયોજિતાઃ ॥

યો વા રસાન્ન સંવેત્તિ ગતામું તં પ્રચક્ષતે ॥ ૬૦ ॥

જે આદમી ખાટી ચીજને મીઠી એ રીતે સર્વ રસની રૂચી વીપરીત માને અને સારા મધુર રસનું ક્રમપૂર્વક સેવન કરેલું છતાં શરીરમાં દોષનો વધારો થાય, તથા વિપરીતતાથી સેવન કરેલા રસથી દોષ અને અગ્નિ સામ્ય થઇ જાય (અર્થાત્ હિતકારી પદાર્થ ઉપદ્રવ કરે અને ઉપદ્રવકારી પદાર્થ જેને હિત સમાન થાય) તથા જે ખોરાકના રસને જાણે નહીં તેને ગતામું સમજવો; તે એક માસમાં મરા જશે. ૪૯ ૫૦

સુગંધં વેત્તિ દુર્ગંધં દુર્ગંધસ્યં સુગંધિતામ્ ॥

યો વા ગંધાન્ન જાનાતિ ગતામું તં વિનિર્દિશેત્ ॥ ૫૧ ॥

જે માણસ સુગંધને દુર્ગંધ અને દુર્ગંધને સુગંધ માને અથવા જે સુગંધ અને દુર્ગંધ કાંઈ જ ન સમજે તેને ગતપ્રાણ સમજવો તે પણ એક મહિનામાં મરી જાય છે. ૫૧.

દ્વાન્યૂષ્ણાહિમાદીનિ કાલાવસ્થાદિશસ્તથા ॥
 વિપરીતેન ગૃહ્ણતિ ભાવાનન્યાંશ્ચ યોનરઃ ॥ ૫૨ ॥
 દિવાજ્યોર્તીષિ યશ્ચાપિ ડ્વલિતાનીવ પશ્યતિ ॥
 રાત્રૌ સુર્ય ડ્વલંતં વા દિવા વા ચન્દ્રવર્ચસમ્ ॥ ૫૩ ॥
 જમેષોપપ્તુવે યશ્ચ શક્રવાપતદિદ્રુગાન્ ॥
 તદિત્વતોઽસિતાન્યો વા નિર્મલે ગગને ધનાન્ ॥
 વિમાનયાનપ્રસાદૈર્યશ્ચ સંકુલમંચરમ્ ॥ ૫૪ ॥
 જશ્ચાનિલં મૂર્તિમંતમન્તરિક્ષં ચ પશ્યતિ ॥
 ધૂમનીહારવાસોભિરાવૃતામિવ મેદિનીમ્ ॥ ૫૫ ॥
 પ્રદીપ્તમિવ લોકં ચ યો વા પ્લુતમિવામ્મસા ॥
 મુમિમષ્ટાપદાકારાં લેસ્વાભિર્યશ્ચ પણ્યતિ ॥ ૫૬ ॥
 ન પશ્યતિ સનક્ષત્રાં યશ્ચ દેવીમરુંધતીમ્ ॥
 ધ્રુવમાકાશગંગાં વા તં વદંતિ ગતાયુષમ્ ॥ ૫૭ ॥

જે માણસ મરમ, ઠંડા કાળની અવસ્થાનું (પ્રવાત, નિર્વાત
 અને વર્ષાદિ) તથા દિશાનું, તેમજ દ્રવ્ય, ગુણ, કર્માદિનું વિપરીત
 આવનાથી મહત્ત્વ કરે, તે એક માસમાં મરણ પામે. હવે રૂપમહત્ત્વનું
 કહિએ છિએ કે; આદમી દહાડે જ્યોતિવાળા પદાર્થને (સૂર્ય, ચંદ્ર
 ખત્યાદિને) અગ્નિ જેવા બળતા દેએ અને રાત્રે સૂર્યને પ્રજ્વલિત
 જુવે, અથવા દિવસના સમયે સૂર્યને ચંદ્રમા સમાન શીતલ તેજ-
 વાળો જુવે, તેમજ વાદળું નહીંયવા છતાં ઇંદ્ર ધનુષ અને ચમકતી

વિજળીને દેખે, તથા વિજળીવાળાં વાદળોને કાળાં પીળાં દેખે અને નિર્મળ આકાશને વાદળાંથી વ્યાપ્ત દેખે, તો તે આદતી ખે અગર ત્રણ મહીનામાં મરી જશે. જે માણસ આકાશમાં વિમાન, યાન (રથ ઘોડા વિગેરે) અને મહેલ ભરાઈ ગયેલા દેખે, તથા ચાલતા પવનને મુર્તિમાન દેખતાના અથવા અન્ય પુરુષના આકારવાળા દેખે, તથા નેત્ર રોગ નહીં થયેલો છતાં પૃથિવીને ધૂમ્ર, ધૂળ, અને વસ્ત્રોથી આચ્છાદિત થઈ પડી જુવે, અને ગ્રામ સુત્રુ નહીં છતાં જંગલને ગર-મીથી વ્યાપ્ત દેખે, યાતો પાણીમાં ડુબી ગએલું જુવે, તથા પૃથિવીને રેખા રચિત ચતુરપથના આકારવાળી જુવે તથા જે માણસ નક્ષત્ર સહિત અરૂંધતી ધ્રુવના તારા અને શિશુમાર ચક્રને ન દેખે, તેનું જીવન સમીપ આવેલું જાણવું. ૫૩-૫૭.

જ્યોત્સ્નાદર્શોળ્ળતોયેષુ છાવાં યશ્ચ ન પશ્યતિ ॥

પશ્યત્યેકાંગહીનાં ત્વા વિકૃતાંવાઙ્મયસત્વજામ્ ॥ ૫૮ ॥

શ્વકાકકંકગૃધ્રાણાં પ્રેતાનાં યક્ષરક્ષસામ્ ॥

પિશ્ચાચોરગનાગાનાં મૂતાનાં વિકૃતામપિ ॥ ૫૯ ॥

યો વા મયૂરકંઠામં વિધૂમં વદ્ધિમીક્ષત ॥

આતુરસ્યમવેન્મૃત્યુઃ સ્વસ્યો ઘ્યાધિમવાજ્જુયાન્ ॥૬૦॥

જે માણસ તડકામાં, ચંદ્રના પ્રકાશમાં, દર્પણમાં અને જળમાં પોતાની છાયાને ન જુવે, કદાચ જુવે તો (હાથ, પગ, મસ્તક વિગેરે) એકાદ અંગથી રહિત જુવે, અથવા વિકૃત તથા અન્યસત્વ (બીજાં પ્રાણી ગધેડું, કૂતરું) કાઢને જુવે, તથા શ્વાન, કાક, કંક, બીધ, પ્રેત, યક્ષ, રાક્ષસ, પિશ્ચાચ, સર્પ, નાગ તથા માણસ એમની

છાયાને વિકૃત જુવે, તથા જે માણસ ધૂત્ર રહિત અગ્નિનો વર્ણ મસુર કંઠ જેવો નીકો જુવે, તે માણસ રોગી હોય તો તેનું મૃત્યુ ધાય અને સારી તર્જિયતવાળો હોય તો રોગી થશે. ૫૮-૬૦

॥ અયાતશ્છાયાવિપ્રતિપત્તિરૂપમધ્યાયંવ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

હવે છાયા વિપ્રતિપત્તિ રૂપ અધ્યાયની વ્યાખ્યા કરીશું. આ જગતમાં છાયા શબ્દની પાછળ હી, શ્રી, તુષ્ટિ છત્યાદિની પણ વિપરીતતા જાણતી નેત્રએ, માટે તેની પણ વ્યાખ્યા કરીશું.

શ્યાવા લોહિતકા નીલા પીતિકા વાગિ માનવમ્ ॥

અભિવ્યન્તિયં છાયાઃ સપરાસુરસંશયમ્ ॥ ૬૧ ॥

હવે છાયાની વિપરીતતા દેખાડિએ છીએ; જેમકે જે પુરુષની સાથે કાળી, લાલ, નીલી અને પીળી છાયા દેખાય તે ગતપ્રાણ અર્થાત્ મરવાના એમ જાણવું. ૬૧.

હીશ્રિયૌ નશ્યતો यस્ય તેજ ઓજઃ સ્મૃતિઃ પ્રભા ॥

અકસ્માદ્યં મર્જેતે વાસ પરાસુરસંશયમ્ ॥ ૬૨ ॥

હવે પ્રભાની વિપરીતતા દેખાડિએ છીએ, જે રોગીની લક્ષણ, લક્ષ્મી, ઓજઃ સ્મૃત્યુ શક્તિ અને કાન્તિ એ અકસ્માત જતાં રહેશે, અથવા લક્ષ્ણ વિગેરેથી રહિત છતાં તે અકદમ લક્ષ્ણ વિગેરેથી ધાય તો તે માણસ અવશ્ય મરે. ૬૨.

યસ્યાધરેષ્ઠઃ પતિતઃ સિન્ધુશ્ચોર્ધ્વં યથોત્તરઃ ॥

ઉર્ધ્વો વા જામ્બવાતમાસૌ દુર્લ્ભ તસ્ય જીવિતમ્ ॥ ૬૩ ॥

જેના હોઠ નીચે પડી જાય અને ઉપરનો હોઠ ઉપર ચોટી

જાય, અથવા બન્ને હોઠ જાંબુડાની માફક કાળા પડી જાય, તે માણસ જીવે નહીં. ૬૩.

આરક્તા દશના યસ્ય શ્યાવા વા સ્યુઃ ષતંતિ ચ ॥

સ્વજ્ઞનપ્રતિમાવાપિતં ગતાયુષમાદિશેત્ ॥ ૬૪ ॥

જે માણસના હાંત લાલ અથવા કાળા થઈ જાય અથવા પડી જાય તેને ગતાયુ અર્થાત્ મરવાનો એમ સમજવું. ૬૪.

કૃષ્ણા સ્તબ્ધાવલિપ્રા વા જિહ્વા શૂના ચ યસ્ય વૈ ॥

કર્કશાવાભવેદ્યસ્ય સૌઽચિરાદ્વિજહાત્યસૂન્ ॥ ૬૫ ॥

જેની જીભ કાળી, લકર, કઢીલી લીસી, સોજવાળી અને કઠોર થઈ જાય તે થોડા વખતમાં મરવાનો એમ વૈદે સમજવું, તે એક મહિનામાં મરશે. ૬૪.

કુટિલા સ્ફૂટિતા વાપિ શુષ્ક વા યસ્ય નાસિકા ॥

અવસ્ફૂર્જતિ મશ્ના વા ન સ જીવતિ માનવઃ ॥ ૬૬ ॥

જેનું નાક પાંકું, સ્ફુટિત, સૂકું, અને શબ્દયુક્ત થયું હોય, અથવા અંદર બેસી જાય તે માણસ જીવે નહીં, તે સાત રાત્રિમાં મૃત્યુ પામે. ૬૬.

સંક્ષિપ્તે વિષમે સ્તબ્ધે રક્તે સ્તસ્તે ચ લોચને ॥

સ્યાતાં વા વસ્તુતે યસ્ય સ ગતાયુર્નરો ધ્રુવમ્ ॥ ૬૭ ॥

જેની આંખ સાંકડી, ઊંચી, નીચી, નિચેષ્ટ, લાલ, અને નીચે પડેલી હોય, અથવા તેમાંથી પાણી વેહેતું હોય, તે આદમી ગતાયુ એ એમ નિશ્ચે જાણવું. ૬૭.

કેશાઃ સીમંતિનો યસ્ય સંક્ષિપ્તે વિનતે બ્રુવૌ ॥

લુનંતિ ચાક્ષિપક્ષમાણિ સોચિરાદ્યાતિ મૃત્યવે ॥ ૬૮ ॥

જેના વાળના ગુચડા ચોટલાની માફક થઈ જાય; અને જેહ જમર સંકુચિત થઈ નીચે પડી જાય, તથા જે પાંપણના વાળને વારે વારે ખુલાં કરે, એળે, તે થોડા કાળમાં ચમરાજીને ઘેર પોહાયે. કહિ આ ચિન્હ રોગ વગર થયાં હોય તો તે છ મહિનામાં મરે, અને રોગી પુરૂષને થયાં હોય તો તે ત્રણ દિવસમાં મરણ પામે. ૬૮.

નાદરત્યક્તયાસ્યસ્થં ન ધારયતિ યઃ શિરઃ ॥

एकाग्रदृष्टिर्मुढात्मा सद्यः प्राणाञ्चहाति सः ॥ ૬૯ ॥

હવે દેહના અવયવોની ક્રિયાની વિપરીતતા કહે છે કે; જે માણસ મોઢામાં ધાણેલો પદાર્થ ન ખાય, મસ્તકને ધારણ ન કરે (અર્થાત્ માથું શિથું રાખી ન શકે) એકજ સ્થાન તરફ નજર લગાડી રાખે, જેનું હૃદયનું શીલ જતું રહેશે, તે તત્કાળ પ્રાણનો ત્યાગ કરે. ૬૯

बलवान्दुर्बलो वापि संमोहं योजविगच्छति ॥

उत्थाप्यमानो बहुशस्तं धीरः परिवर्जयेत् ॥ ૭૦ ॥

બળવાન હોય અથવા દુર્બળ હોય, પણ જેને વારે વારે ઉઠવાથી મૂર્છા આવે, તેને ધીરજવાળો પુરૂષ છોડી દે છે. ૭૦

उत्तानः सर्वदा रोते पादौ विक्रुस्ते च यः ॥

विप्रसारणशीलो वा न स जीवति मानवः ॥ ૭૧ ॥

જે સર્વ કાળ ગાદી ઉપમાં રહે, અને પગ કોષ વખત ઉભા કરે અને કોષ વખત એમને અંમ રાખે, કોષ વખત વાળે, એવી રીતે જુદા જુદા ચિન્હ કરે અથવા તો પગ તાણી રાખે તે રોગી જીવવાનો નથી. ૭૧

શીતપાદકરોચ્છ્વાસશ્ચિન્નશ્વાસશ્ચ યો ભવેત્ ॥

કાકોચ્છ્વાસશ્ચ યો મર્ત્યસ્ત ધીરઃ પરિવર્જયત્ ॥૭૨॥

જેના હાથ, પગ અને શ્વાસ દંડા હોય તથા શ્વાસ વારે વારે ફૂટી જાય, અથવા કામડા જેવો શ્વાસ લે તેને ધૈર્યવાન વૈધે છોડી દેવો, તે તાત્કાલિક મરણનાં ચિન્હ છે. ૭૨

નિદ્રા ન ચ્છિદ્યતે यस્ય યો વા જાગર્તિ સર્વદા ॥

મુહ્યેદ્વા વક્તુકામસ્તુ પ્રત્યારુચેયઃ સ જાનતા ॥૭૩॥

જે સુતોને સુતોજ રહે, જાગે નહીં અથવા જે સદૈવ જાગતોજ રહે, સુવે નહીં, અથવા જોલવા માંડે તે વખત મૂર્ચ્છા આવી જાય તેને વૈધે છોડી દેવો. ૭૩

ઉત્તરોષ્ઠશ્ચ યો લિહ્યાદુદ્ગારાંશ્ચ કરોતિ યઃ ॥

પ્રેતૈર્વા ભાષતે સાર્દ્ધં પ્રેતરૂપં તમાદિશત્ ॥૭૪॥

જે માણસ ઉપરનો હોઠ આટલા કરે, વારેવારે હુડકાર લે, તથા મુવેલા પુરૂષની સાથે બાષણ કરે, તેને પ્રેતરૂપ સમજવો. ૭૪

સ્વેભ્યઃ સરોમકૂપેભ્યો યસ્ય રક્તં પ્રવર્તતે ॥

પુરુષસ્ય વિષાર્તસ્ય સઘો ગહ્યાત્સ જીવિતમ્ ॥૭૫॥

હવે શરીરના ભાગમાં વ્યાધિના લીધે થનાર અરુદ્ધ કૃત ખાસ બહુ કહે છે; જેના રોમાંચમાંથી લોહીનો પ્રવાહ આવે તે વિષાર્ત પુરૂષ તાત્કાલ જીવનનું ત્યાગ કરે. ૭૫

વાતાઘ્નીલા તુ હૃદયે યસ્યોર્ધ્વમનુયાયિની ॥

રુજાન્નવિદ્વેષકરી સ પરામુરસંશયમ્ ॥ ૬૬ ॥

જેની છાતીમાં વાયુનું જોર પ્રકટ થઈને ઉપર ચઢે અને છાતીમાં પીડા થાય, તથા ખાવા ઉપર પ્રીતિ નહીં હોય, તે રોગી મરે એમ જાણવું. ૭૬

અનન્યોપદ્રવકૃતઃ શોફઃ પાદસમુત્થિતઃ ॥

પુરુષં હન્તિ નારીં તુ મુખજો ગુહજો દ્વયમ્ ॥૭૭॥

પગમાં સોજો હોય અને તેને શેક કરવાથી ઉપદ્રવ, શ્વાસ, તૂષા આદિ ઉત્પન્ન થાય તો તેથી તે પુરુષનો નાશ થાય..મોઢા ઉપર આવેલો સોજો ઉપર કહેલા દોષોથી મુક્ત હોય તો તે સ્ત્રીનો નાશ કરે, અને ગુદાનો સોજો હોય તો તે સ્ત્રી અગર પુરુષ એકને નષ્ટ કરે છે. ૭૭

અતિસારો જ્વરો દિક્કા છર્દિઃ શૂનાંડમેદૂના ॥

શ્વાસિનો કાસિનો વાપિ યસ્ય તં પરિવર્જયેત્ ॥૭૮॥

ખાંસીવાળા તથા શ્વાસવાળા રોગીને અતિસાર, જ્વર, હિંચકી અને વમન એ ઉપદ્રવ થયાં હોય તથા અંડકોશ ઉપર અને લિંગ ભાગ ઉપર સોજો હોય તો વૈદે તેનો ત્યાગ કરવો. ૭૮

સ્વેદો દાહશ્ચ બલવાન્ દિક્કા શ્વાસશ્ચ માનવમ્ ॥

બલવંતમપિ પ્રાણૈર્વિયુજ્યાંતિ ન સંશય ॥૭૯॥

જેને પરસેવો અને દાહ અત્યંત થતાં હોય એવા બલવાન પુરુષને હિંચકી અને શ્વાસ રોગ પ્રાણ રહિત કરે છે, એમાં સંદેહ નથી ૭૯

શ્યામા જિહ્વા ભવેદ્યસ્ય સવ્યં ચાક્ષિ નિમજ્જતિ ॥

મુક્તં ચ જાયતે પૂતિ યસ્ય તં પરિવર્જયેત્ ॥ ૮૦ ॥

જેની જીભ કાળી થએલી હોય, અને જમણી આંખ બેસી જાય તથા મોઢામાંથી દુર્ગંધ આવતી હોય તેને વૈદે છોડી દેવો. ૮૦

વક્રમાપૂર્યતેશ્રૂણાં સ્વિચ્છતશ્ચરણાવુભૌ ॥

ચક્ષુશ્ચાકુલતાં યાતિ યમરાષ્ટ્રં ગમિષ્યતઃ ॥૮૧॥

જેનું સુખ આંસુઓથી ભરી જાય અને ખન્ને પગ ઉપર પસીનો વળે તથા જેની આંખો વ્યાકુળ થઈ જાય તે યમપુરીએ જવાનો એમ જણાવું. એવો રોગી પ્રહર અથવા એ ધડીમાં ભરી જાય છે. ૮૧

અતિમાત્રં લઘૂનિ સ્યુર્ગાત્રાણિ ગુરુકાણિ ચ ॥

યસ્યાકસ્માત્સ વિજ્ઞેયો ગંતા વૈવસ્વતાલયમ્ ॥૮૨॥

જે રોગીનું શરીર બારે છતાં એકદમ અત્યંત દલકું થઈ જાય તે રોગી યમરાજને ઘેર જવાનો. ૮૨

પક્લમત્સ્યવસાતૈલઘૃતગંધાંશ્ચ યે નરાઃ ।

મૃષ્ટગંધાંશ્ચ યે વાંતિ ગંતારસ્તે યમાલયમ્ ॥૮૩॥

જે રોગીની કાયામાંથી કીચડ, માછલાં, વસા, તેલ, અને ધીની વાસ આવે, તથા તે જો દિવ્ય સગંધવાળું વનન કરે તો તે યમાલય પ્રત્યે જશે. તેવો રોગી એક વર્ષમાં મરે છે. ૮૩

યુકા લલાટમાયાતિ વર્લિં નાશ્નન્તિ વાયસાઃ ॥

યેષાં વાપિ રતિર્નાસ્તિ યાતારસ્તે મમાલયમ્ ॥૮૪॥

હવરાતીસારશોકાઃ સ્યુર્યસ્યાન્યોઽન્યાવસાદિનઃ ॥

પ્રક્ષીણબલમાસસ્ય નાસૌ શક્યાશ્ચિકિત્સિતુમ્ ॥૮૫॥

જેના મસ્તક ઉપર જુઓ પડે, અને કામડો કટક ખજાને ન ખાય, તથા જેને કાંઈ પણ સુખ ન હોય તે યમસદને જવાનો છે.

એમ સમજવું. આ અરિષ્ટ એક વર્ષનું છે. જેના શરીરમાં પરસ્પર ઉપદ્રવ કરવા જવર, અતિસાર અને સોજો હોય તથા બળ અને માંસ ઓછાં થઈ જાય તો તે રોગી ચિકિત્સા કરવાને માટે પાત્ર નથી. ૮૪-૮૫.

ક્ષીણસ્ય यस્ય ક્ષુત્તૃષ્ણે હૃદયૈર્મિષ્ટૈર્હૃતૈસ્તેથા ॥

ન શામ્યતોઽન્નપાનૈશ્ચ તસ્ય મૃત્યુરુપાસ્થિતઃ ॥૮૬॥

જે પુરુષની ક્ષુધા અને તૃષ્ણા હોય, મિષ્ટ અને કિતકારી ખોરાકથી તથા જળથી શાંત ન થાય તેનાં મરણ ઉત્તુ રહેલું છે એમ સમજવું. ૮૬

પ્રવાહિકા શિરઃગૂલં કોષ્ઠગૂલં ચ દારુણમ્ ॥

પિપાસા બલહાનિશ્ચ તસ્ય મૃત્યુરુપાસ્થિતઃ ॥૮૭॥

જે રોગીની પ્રવાહિકા, મસ્તકશૂન, તરસ અને બળ હાનિ થાય તેનું મોત આવી રહ્યું છે એમ સમજવું. ૮૭

વિષમેણોપચારેણ કમભિશ્ચ પુરાકૃતૈઃ ॥

અનિત્યત્વાच्च જતૂનાં જીવિતં નિધનં વ્રજેત્ ॥૮૮॥

હવે એમ કહે છે કે એ અરિષ્ટ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. તે-વિષમ ચિકિત્સા કરવાથી, અનેપૂર્વ જન્મના કર્મોથી, તથા પ્રાણી માત્ર અનિત્ય હોવાથી જવનું જીવન વિનાશને પામે છે. ૮૮

પ્રેતભૂતપિશાચાશ્ચ રક્ષાંસિ વિવિધાનિ ચ ॥

મરણાભિમુખં નિત્યમુપસર્પતિ માનવમ્ ॥૮૯॥

તાનિ મેષજવૈર્યાણિ પ્રતિઘ્રંતિ જિવાંમયા ॥

તસ્માન્મોઘાઃ ક્રિયાઃ સર્વા ભવંત્યેવ ગતાયુષ ॥૧૦॥

મરણના સમયે સર્વ ક્રિયા નિષ્ફળ કેમ જાય છે તે બાબત કહે છે કે; માણસના મરણના વખતે પ્રેત, બૂત, પિશાચ, અનેક પ્રકારના અભરાક્ષય વિગેરે નિત્ય તેને મારવા સાડ સમીપ આવે છે, તેથી ગતાયુષનુબંધને નાટે કરેલા સર્વક્રિયાઓ નિષ્ફળજાય છે. ૮૪-૯૦

અથાતઃ સ્વભાવવિપ્રતિષત્તિરુપમધ્યાયવ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

હવે સ્વભાવ (પ્રકૃત વિગેરે) વિપ્રતિ વ્રતિરૂપ અધ્યાયની વ્યાખ્યા કરીશું.

સ્વભાવપ્રસિદ્ધાનાં શરીરૈકદૈશાનામિન્યભાવંત્વ મરણાય તદ્યથા શુક્લાનાં કૃષ્ણતા કૃષ્ણાનાં શુક્લતા રક્તાનામન્ય-વર્ણત્વં સ્થિરાણામસ્થિરત્વમૃદૂનાં સ્થિરતા ચલનામચલ-ત્વમચલાનાં ચલતા પૃથૂનાં સંક્ષિપ્તત્વં સંક્ષિપ્તાનાં પૃથુતા દીર્ઘાણાં હ્રસ્વત્વં હ્રસ્વાનાં દીર્ઘતાઽપતનધર્મિણાં પતન-ધર્મિત્વં પતનધર્મિણામપતનધર્મિત્વમકસ્માચ્ચ શૈલ્યોષ્ણ્યસ્નૈ-ગ્ધ્યરૌક્ષ્યપ્રસ્તમ્ભવૈવર્ણ્યાવસદનાશ્ચાઙ્ગાનામ્ ॥૧૧॥

આ દેહમાં જે સ્વભાવ સિદ્ધ પદાર્થ છે તે શરીરના કોઈ ભાગમાં વિપરીત થઈ જાય તો તે મૃત્યુનો અર્થ છે. જેમકે સફેદ પદાર્થ એકદમ કાળો થઈ જાય અને કાળાનો સફેદ થાય, લાલ અંગ (હોઠ, લાલુ આદિ) સફેદ, કાળાં પીળાં થઈ જાય, સ્થિર પદાર્થ અસ્થિર થાય, અને કેશ, શ્મશ્રુ આદિ કઠોર પદાર્થ નરમ થાય, માંસ, રૂધિર, વિગેરે કઠણુ થઈ જાય, તેમજ અંગળ પદાર્થ

સ્થિર થાય અને સ્થિર પદાર્થ અચળ થાય, પુષ્ટ અવયવ કૃશ થાય અને કૃશ અવયવ જડા થાય, દીર્ઘ અવયવ ટુંકા થાય અને ટુંકા અવયવ દીર્ઘ થાય, જે અવયવ ન પડતો હોય તે પડી જાય અને પડતો હોય તે ન પડે, તથા શીતલતા, ગરમી, ચિકાશ, રક્ષતા, સ્તબ્ધતા, વિવર્ણતા, અને વિકલતા એ રીતે શરીરમાં વૈપરિત્ય થાય તો તે મૃત્યુનાં લક્ષણ સમજવાં. ૯૧

**સ્વેભ્યઃ સ્થાનેભ્યઃ શરીરૈકદેશાનામવસ્રસ્તોક્ષિપ્તભ્રાંતા-
વક્ષિપ્તપતિતાવિમુક્તનિર્ગતાંતર્ગતગુહ્યલઘુત્વાનિ ॥ ૯૨ ॥**

શરીરનું એક અંગ પોતાના સ્થાનથી ક્ષિથિલ થાય અથવા ઉપર ચઢી જાય, નેત્ર વિગેરેનું ભ્રમણ થાય અથવા તે વાંકા ચુકા થાય, શિરથીલા આદિનું ધારણ થઈ ન શકે, દેહના સાંધા વિગેરે ઢીલા પડી જાય, જીભ આહાર નિકળે, જિભ્વા નેત્ર વિગેરે અંદર જતાં રહે, ભુજા શિર આદિ જડ થાય, હલકા અવયવ ભારે થાય તો તે ચિન્હ અરિષ્ટ ઉત્પન્ન કરે છે. ૯૨

**પ્રવાલવર્ણવ્યઙ્ગપાદુભોર્વાઽપ્યકસ્માત્ ॥ શિરાણાં ચ
દર્શનં લલાટે નાસાવંશે વા પિઠકોત્પત્તિઃ ॥ ગોમયે
ચૂર્ણપ્રકાશસ્ય વા રજસો દર્શનમુત્તમાંગે નિલયનં વા
કપોતકંકપ્રમતીનાં મૂત્રપુરીષવૃદ્ધિરમુંજાનાનાં તત્પ-
ણામ્નો મુંજાનાનાં સ્તનમુલ્હહૃદયોરઃસુ ચ શૂલોત્પત્તયઃ
મધ્યે શુનત્વમન્તેષુ પરિમ્લાયિત્વં વિપર્યયો વા તથા-
દ્ધાક્લેશ્વયથુ ॥ ૯૩ ॥**

એકદમ લાલ વર્ણનો બંગરોગ થઇ જાય, નસો લાલ રંગની દેખાવા માટે, માથામાં અને નાકના હાડકામાં પીડા ઉત્પન્ન થાય, માથામાં છાણની માફક રજકણ દેખાય, કબુતર કંક આદિ પક્ષી મસ્તક ઉપર આવીને બેસે, ખાધા પીધા વગર મલમૂતની વૃદ્ધિ થાય અર્થાત્ તે વધારે ઉતરે, અને ભોજન કરેલાના મલમૂતનો નાશ થાય, સ્તનમૂલ, હૃદય, છાતી એમાં શુભ ઉત્પન્ન થાય અને જેની કાયાનો મધ્ય ભાગ સૂજી જાય, તથા છેલ્લા ભાગ રહી જાય અથવા હાથ પગ આદિ સૂજી જાય તથા વચ્ચે ભાગ રહી જાય, અથવા અર્ધાંગ ઉપર સોજે ચઢે, તો તે અરિષ્ટનાં લક્ષણ સમજવાં. તેવો રોગી એક મહિનામાં મરી જશે. ૯૩

શોષોક્ષ્ણપક્ષયોર્વા નષ્ટહીનવિકલવિકૃતિચરતા ॥

વિવર્ણપુષ્પપ્રાદુર્ભાવા વા દન્તનસ્રશરીરેષુ ॥

યસ્ય વાપ્સુ કલપુરીષરેતાંસિ નિમજ્જાંતિ ॥

યસ્ય વા દૃષ્ટિમંડલે ભિન્નવિકૃતાનિ રૂપાણ્યાલોક્યતે ॥

સ્નેદાભ્યક્તકંશાંગ ઇવ યો ભાતિ ॥

યથ્ચ દુર્બલો મક્તદ્વેષાતિસારાભ્યાં પીડયતે ॥

કાસમાનશ્ચ તૃષ્ણાભિભૂતઃ ॥ ક્ષીણચ્છર્દિમક્તદ્વેષયુક્તઃ

સફેનપુયરુધિરાદ્વામી હતસ્વરઃ શૂલાભિપન્નશ્ચ મનુષ્યઃ ॥

શરીરતું અંગ સૂકું પડે અથવા અડધા દેહતું શોષણ થાય, તેમ અવાજ અત્યંત ક્ષીણ થાય, અથવા વિકલ સ્વર થાય (ગદ્ગદ આદિ ગદ સ્વર થાય) અથવા સ્વભાવ વિપરીત થઇ જાય, તથા

દાંત નખ અને શરીર એમાં દુષ્કરગના મિંદુ પેદા થાય, જળમાં કદ મળ અને વીર્ય દુષ્કી જાય, તથા આંખો આગળ બયાનક અને પ્રદાર (ત્રણ માથાના) માયા વગરના) રૂપ જુવે, તેલથી ચોપડેલા વાળ રૂક્ષ દેખાય, જાતે દુર્બળ છે તો ખોરાકનો કંટાળો ઉપજે, અતિસારની પીડા થતી હોય, ખાંસીથી અને તૃષ્ણાથી એક કાળે પીડિત થાય, ક્ષીણરોગી હોય, વમન થાય અને ખોરાકનો કંટાળો હોય, શીશુવાળા પર અને રૂધિરની ઉલટી થાય, સાદ બેશી જાય અને માથાના અથવા પેટના શૂળથી પીડિત હોય, તો તે અરિષ્ટ જાણવાં. ૯૪

શૂનકરચરણવદનઃસીનોઽન્નદ્વેષી સ્વસ્તર્પિદિકાં સપાણિ-
પાદો જ્વરકાસાભિભૂતઃ યમ્તુ પુર્વાક્ષે મુક્તમપરાક્ષે
હૃદયત્યતિસાર્યતે વા જ્વરકાસાભિભૂતઃ સ શ્વાસાન્નિ-
યતે ॥ વસ્તવદ્વિલપન્ યશ્ચ ભૂમૌ પતતિ સ્વસ્તમુષ્કઃ સ્ત-
ન્ધમેદ્દો મગ્નગ્રીવઃ પ્રણષ્ટમેહનશ્ચ મનુષ્યઃ ॥૯૫॥

જેના હાથ, પગ, મોઢું એના ઉપર સોજે ચઢયો હોય, બીજા અવયવ ક્ષીણ થયા હોય, ખોરાકમાં અરુચિ, ધુંટણ, ખમા, હાથ અને પગ જવરથી અને વાયુથી યુક્ત હોય, તેમજ પ્રાતઃકાળમાં ખાધેલા ખોરાકનું અપોરે વમન થયું હોય અને પચન થયા વગરનો ખોરાક મલ માર્ગથી નિકળી ગયો હોય, તથા જવર-ખાંસીથી વ્યાપ્ત થએલો હોય તે શ્વાસરોગી મરવાનો; વળી ઘેટાના શબ્દ સમાન વિલાપ કરતો બોંય ઉપર પડી જાય, અંડકોશ સ્થાનથી છુટી જાય, લિંગ સાંકડુ થઈ જાય, ગ્રીવા નીચે પડે તથા લિંગ અંદર જતું રહે, તો તે સર્વ અરિષ્ટ સમજવાં. ૯૫

પ્રાગ્વિશુષ્યમાણહૃદય આર્દ્રશરીરોયશ્વલોષ્ટલોષ્ઠેનાભિહન્તિ-
કાષ્ઠંકાષ્ઠેનતૃણાનિવાહિનત્તિઅપ્રોષ્ઠંદશત્યુત્તરેષ્ઠંવાલેદિ॥
આલુંચનિવાકર્ણૈકેશાંશ્ચ દેવાદ્વિજગુરુસુહૃદ્રેયાંશ્ચદ્રાષ્ટિ ॥૯૬॥

જે પુરુષનું બધું શરીર આર્દ્ર રહીને પ્રથમ હૃદય સુગ્રાહ જાય
તેને એક પખવાડિયાનું અરિષ્ઠ છે, અને તે જો માટીના ઢેપાથી
ઢેપું તોડવા માંડે, લાકડાથી લાકડું અને ઘાસ તોડે, નીચલા હોઠને
હાંતવતી કચડે અને કપલો હોઠ ચાટે તથા કાનને અને માથાના
વાળને તોડે, તેમજ દેવ, બ્રાહ્મણ, ગુરુ, મિત્ર અને વૈદ્ય એમના
સાથે દ્રોહ કરે, તો તેનું એક વર્ષનું અરિષ્ઠ જન્મવું. ૯૬

यस्यवक्रानुवक्रगाग्रहागर्हितस्थानगताः पीडयन्तिजन्म-
क्ष्णवायस्योलकाशनभ्यामभिहन्यतेहोरावागृहदारशय-
नासनयानवाहनमाणिरत्नोपकरणगर्हितलक्षणनिमित्त-
प्रादुर्भावोवेति ॥ ९७ ॥

જેના વક્રીગ્રહ ઉપરસ્થિત રાશીને છોડીને પૂર્વભુજા રાશિએ
આવી જાય અને માર્ગીગ્રહ તે દુષ્ટ સ્થાન ઉપર આવીને જન્મન-
ક્ષત્રને પીડા કરે, તથા જેનું જન્મનક્ષત્ર હોરા, ઉલ્કા (જેને તારો
કુટથો કહે છે તે) અને વિજળી એનાથી હાંત હોય, તેમજ ધર,
શી, શય્યા, આસન, સવારી, વાહન, મણી, રત્ન અને સરસામાન
વિશેષમાં દુષ્ટ લક્ષણ હોયતો તેનેલીધે અરિષ્ટની ઉત્પત્તિ થાયછે. ૯૭

चिकित्स्यमानः सम्यक्च विकारो योऽभिवर्द्धते ॥

प्रक्षीणबलमांसस्य लक्षणं तद्रतायुषः ॥

નિવર્તતે મહાવ્યાધિઃ સહસા યસ્ય દોહિનઃ

ન ચાદારફલં યસ્ય દૃશ્યતે સ વિનશ્યતિ ॥ ૧૮ ॥

જે રોગીના ઉત્તમ પ્રકારની ચિકિત્સા કરેલી છતાં પણ રોગમાં વધારો થાય અને જેનું મળ તથા માંસ ક્ષીણ થઈ જાય, તેને ગતાયુ સમજવો. જે રોગીના રોગ મોટા છતાં એકદમ જતો રહે અને જે બોજન કરે તેનાથી તેના દેહમાં કંઈ (પુષ્ટાઈ ક્ષુધા શાંતિ આદિ) ફળ જોવામાં ન આવે તો એ રોગી જરૂર મરવાનો. ૬૮

જ્ઞાનસંબોધનાર્થતુલિઙ્ગૈર્મરણપૂર્વકઃ ॥

પુષ્પિતાનુપદેક્ષ્યામોનરાન્બહુવિધાન્બહૂન્ ॥

નાનાપુષ્પોપમોગંધોયસ્યવાતિદિવાનિ તમ્ ॥

પુષ્પિતસ્યવનસ્યેવનાનાદ્રુમલતાવતઃ ॥

તમાહુઃ પુષ્પિતંધોરાનરંમરણલક્ષણૈઃ ॥

સ વૈ સંવત્સરાદેહં જહાતીતેવિનિશ્ચયઃ ॥ ૧૯ ॥

મરણનાં લક્ષણો સાથે કાવ્યશાસ્ત્ર જણાવે છે કે અનેક પ્રકારનાં પુષ્પિત માણસોના ઘણા દાખલા કહી શકાય; વનમાં અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષ-લતા ધુલી રહ્યા પ્રમાણે જેના શરીરમાં દિવસમાં તથા રાત્રે ફુલની માફક સુગંધ આવે, તેવા રોગીને વૈદ્ય લોકો પુષ્પિત કહે છે. તે એક વર્ષમાં નિશ્ચયથી મરણને પ્રાપ્ત થાય. ૬૯

एवमेकैकशः पुष्पैर्यस्यमंघःसमोभवेत् ॥

इष्टैर्वायदिवानिष्टैःसचपुष्पित उच्यते ॥

तद्यथाचन्दनंकुष्ठंतगरागुरुणीमधु ॥

માલ્યમુત્રપુરીષેવામૃતાનિકુળપાનિવા ॥

યેચ ન્યેચિવત્રાત્માનોગંધાવિવિધયોનયઃ ॥

તેઽપ્યનેનાનુમાનેનવિજ્ઞયાવિકૃતિંગતે ॥ ૧૦૦ ॥

તેજ પ્રમાણુ શરીરમાં અકેક પુલનાંજુદી જુદી સુંગંધ અથવા દુર્ગંધ આવે તો તેવા રોગીને પુષ્પિત કહે છે. ચંદન, કૂક, તગર, અગર, મધુ, માલા, મૂત્ર, મક્ત્ર, મકદું એના જેવી દુર્ગંધ આવે, તથા બીજી અનેક પ્રકારની દુર્ગંધ રોગીને આવતી હોય તો તે પણ તેના અનુમાન કિપરથી અરિષ્ટવાળી સમજવી જોઈએ. ૧૦૦.

इदंचाप्यनिदेशार्थं लक्षणं गंधसंश्रयम् ॥

वक्ष्यामोऽयदभिज्ञाय भिषक् मरणमादिशेत् ॥ १०१ ॥

તેજ પ્રમાણુ વૈધને જાણવાને માટે ગંધ સંશ્રિત લક્ષણો કહું છું; જે લક્ષણોને જાણીને વૈદ્ય રોગીનો મરણ કાળ કહી શકે. ૧૦૧.

वियोनान्विज्वरोयस्य गन्धोगात्रेषु दृश्यते ॥

इष्टो वा यादवर्जानिष्टો न मर्जा वा तितां ममाम् ॥

एतावद्वં પ્રવિજ્ઞાનરસજ્ઞાનમતઃ પરમ્ ॥ ૧૦૨ ॥

જે માણસને દેહમાં યશુ પક્ષો જેડી અને જુદા જુદા પ્રકારના રોગોની માફક ગંધ આવે, વખતે તે સારી હોય તો પણ. તે આ-દમી એક વખ નહીં જીવે. અમોએ આ ગંધ વિજ્ઞાન કહ્યું. હવે રસજ્ઞાન કહીએ છીએ. ૧૦૨.

आतुरेषु शरीरेषु वक्ष्यामो विधिपूर्वकम् ॥

योरसः प्रकृतिस्थानानराणां देहसंभवः ॥

સર્ણાંચરમેકાલેવિકારાન્મજોદ્વિગ્ન ॥

કશ્ચિદેવાસ્યવૈરસ્યમત્યર્થસુપપદ્યતે ॥

સ્વાદૃત્વમર્ચાપિવિપુલંમજતેરસઃ ॥

તમનેનાનુમાનેનવિદ્યાદ્વિકૃતિમાગતમ્ ॥ ૧૦૩ ॥

હવે ગેમીના શરી નું રસજ્ઞાન વિપૂર્ણ કીધું. તંદુરસ્ત
પ્રેમના દેહમાં રસ જે સ્વસ્થ અવસ્થામાં હોય છે તે પણ મરણની
વખતે એ પ્રકારની ભાવના થઈ જાય છે. કાષ્ઠના તેા મુખમાં વિર-
સતા થઈ જાયજે, ત્યારે વૈદે જીભુકે ત્રિકૃતિ આ ॥ પહેલી છે ૧૦૩

મનુષ્યોહિમનુષ્યકથંરસમવાપ્નુયાત્ ॥

મલિકાશ્ચૈવયસાશ્વદંશાશ્વમશકૈઃસહ ॥

વિરમાદપસર્પતિ જન્તોઃ કાયાન્મુમુર્ષતઃ ॥

અત્યર્થરસકંકાયંકાલપક્વસ્યમલિકાઃ ॥

અપિસ્નાતાનુલિપ્તસ્પૃશમાયાંતિસંવંશઃ ॥

યાન્યેતાનિમયોક્તાનિલિંગાનિરસગંધયોઃ ॥

પુષ્પિતમ્યનરસ્યૈતઃ ફલંમરણમાદિશેત્ ॥ ૧૦૪ ॥

કહાવિત કાષ્ઠ સવાલ કરશે કે માણસના દેહનારસ કેરીરીતે જીભ
કાઠાય છે? તે માટે પન્વતરી કહે છે કે જે વખત એ માણસ

મરણોન્મુખ થાય છે ત્યારે તેનું શરીર વિરસ થઇ જાય છે તેથી તેની મંથના પ્રભાવથી માખીઓ, ચક્ષુ, મચ્છર, ડાંસ આદિ તેના ઉપર બહુ આવીને ખેસે છે, અને કાળે કરીને એનો દેહ જ્યારે અત્યંત પકવ થઇ જાય છે ત્યારે તે પ્રાણી નહાઇ રહ્યા પછી અને અંદર વિગેરે લગાડયું હતાં માખીઓ જતી રહેતી નથી. તે વખત વૈદ્યે સમજવું કે એ માણસના દેહનો રસ પલટી ગયો છે. આ અમે યુષ્ણિત માણસની મંથ અને રસનાં લક્ષણ કહ્યાં એથી કરીને વૈદ્ય રોગીનું મૃત્યુ કહી શકશે. ૧૦૪

દતપંક્તયુક્તે ન્યસ્તં ન વિશેદંગુલિત્રયમ્ ॥

સ યાતિ સપ્તરાત્રેષુ નિશ્ચિતં યમસાદનમ્ ॥૧૦૫॥

જેના બે જડખાની અંદર ત્રણ આંગળીઓ ઘાલતાં નહીં જાય તે સાત દિવસમાં મરશે. ૧૦૫

છાયાં વિધોર્ન ધ્રુવ મૃક્ષમાલામાલામાલોકયેદ્યો ન ચ મા-
તૃચક્રમ્ ॥ સ્વંદં પદં યસ્ય ચ કર્દમાદૌ કફઙ્ગયુતો
મજ્જતિ ચામ્બુચુંબી ॥ ૧૦૬ ॥

જે માણસ અંદરના કલંકને, ધ્રુવને, નક્ષત્રોને અને માતૃમંડલને ન દેખે, તથા કીચડ વિગેરેમાં પગ મુકવાથી અડધા પગનું ચિન્હ દેખે, અને જળમાં કદ નાખવાથી તે જળને લઇને નીચે ખેંચી જાય, તો તે અરિષ્ઠ સમજવાં જોઇએ. ૧૦૬

ઝરઃ પુરઃ શુષ્ણ્યતિ યસ્ય ચાર્દ્રં ન માંતિ તિસ્ત્રોજ્જલયશ્ચ
વક્રે । સ્નાતસ્ય મુર્દન્યપિ ધ્રુમવહ્ની નિલીયતે રિક્તમુશ્વઃ
સ્વગો વા ॥ ૧૦૭ ॥

જેના દેહ ચંદન વિગેરેથી લીલો થઇને પ્રથમ છાતી સુધે, જેના મુખમાં ત્રણ આંગળીઓ નહીં માથ અને જળમાં સ્નાન કર્યા પછી મસ્તકમાં ધુમાડો હાથે જેવું જણાય, તેમજ જેના માથા ઉપર (ફળ ધાન્યઆદિ જેના મુખમાં નથી એવા) પક્ષી આવીને બેસે, તો તે અરિષ્ટ છે એમ જાણવું. ૧૦૭

ના કીર્ણકર્ણઃ શ્રુણુયાચ્ચ ઘોષં નો વામુમુક્તોઽપિ ઘૃતિં ન
ધત્તે ॥ નિઃશ્રીરકસ્માત્સુતરાં ચ મુશ્રીઃ કૃશઃ સ્થર્વાયાનપિ
યોષ્વકસ્માત્ ॥ ૧૦૮ ॥

જે માણસ આંગળીઓથી કાનને બંધ કર્યા પછી કાનની અંદરનો અવાજ ન સાંભળે, અને જે બહુ જમ્બો છતાં પણ તુલ નહીં થાય, તથા અશોભિત છતાં એકદમ શોભાવાન થઇ જાય અથવા શોભાવાન છતાં અશોભિત થઇ જાય, તેમજ જે કુશ્વ છતાં જડો થઇ જાય અગર જડો છતાં એકદમ પાતળો થઇ જાય, તો તે અરિષ્ટ છે એમ જાણવું. ૧૦૮

અતીવ તુચ્છં बहुचाल्पहेतोरततिसात्म्यः सदसत्प्रवृत्तौ॥
अप्यंगुलिक्रांताविलोचनांतो न मेचकं चान्द्रकमीक्षते यः॥ ૧૦૯

માણસ જે જવર આદિ રોગ વગર અત્યંત ઘોડો ખોરાક લેવા માટે અને ભરમ આદિ રોગ વગર બહુજ ભોજન કરવા માટે તથા ઉત્તમ અથવા દુષ્ટ વિષયમાં સ્વાભાવિક છોડી દે (અર્થાત્ જે ઉત્તમ કર્મ કરવાનો વાળો હોય તે નહાઈ કામ કરવા માટે અને દુષ્ટ કર્મ કરવાવાળો હોય તે સાઈ કામ કરવા માટે) તેમજ આખો

હોક્યા પછી મોર પીછાં જેવાં તિલમિલ હમેશાં જેવામાં આવવાના
તેને ન દેખે તો તે અરિષ્ટ જાણવું. ૧૦૯

મધ્યેલ્લાટ મળિબંધવારી ન ચાલિપકાં પડ્યતિ યઃ
કલાવીમ્ ॥ અદેતુકં યઃ સ્વગન્ધિગાત્રઃ સર્વત્ર સી-
મંતિતમૂર્ધજા વા ॥ ૧૧૦ ॥

જે માણસ લલાટ ઉપર મણિબંધ મુક્યા પછી કલાઈને થોડી
પણ ન જુવે અને વગર કારણે જેના શરીરમાં મડદાની ગંધ આ-
વે, તથા જેના માથાના બધા વાળ ચોટલાની માફક ચુંથઈ જાય,
તેને તે અરિષ્ટ છે એમ જાણવું. ૧૧૦

અપિક્ષર દ્રોમનસ્વઃશરીરાત્સઘઃસ્વદ્વામવિલોચનોવા ॥
નિરીક્ષતે સત્ત્વમમાનુષં વા વિસ્રસ્તનાસાનયનશ્ચુત્તિવા ॥

જેના શરીરના રોમાંચ અને વાળ એની મેઠે ઉપડીને પડવા
માંડે તથા જેની ડાબી આંખથી આંસ વહેવા માંડે, તેમ જ શૂન્ય,
પતિત આદિ પ્રાણીઓને દેખતો જાય, તેમજ જેનું નાક કાન અને
નેત્ર ઢીલાં પડી જાય, તે તેને અરિષ્ટ છે એમ સમજવું. ૧૧૧

ફલામિજલવૃષ્ટીનાં પુષ્પધૂમામ્બુદા યથા ॥

સ્થ્યાપયંતિ ભવિષ્યત્વં તથારિષ્ટાનિ પંચતામ્ ॥ ૧૧૨ ॥

જેવી રીતે ફુલ, ધુમાડો અને વાદળું એ રજા, અગ્નિ અને
જળના ભવિષ્યને પ્રકટ કરે છે, તે પ્રમાણે અરિષ્ટ મરણને સંચિત
કરે છે. અર્થાત્ ફુલથી રજાનું, ધુમાડાથી અગ્નિનું, તેમ વાદળથી
પ્રાણી વરસવાનું ભવિષ્ય સૂચવતું જાય છે તે પ્રકારે અરિષ્ટદારા

મરણનો બોધ થઇ જાય છે. અરિષ્ટ બે પ્રકારનાં થાય છે. એક નિયમ (નિશ્ચિત) અને બીજું અનિયત (અનિશ્ચિત) છે ૧૧૨

તાનિ સૌશ્વ્યાત્પમાદાદ્વા તથૈવાશુવ્યતિક્રમાત્ ॥

ગૃહ્યન્તે નોદતાન્યથૈર્મુર્ખોર્નત્વસમ્ભવાત્ ॥૧૧૩॥

એ પ્રકટ થએલા અત્યંત સૂક્ષ્મ અને તરત નષ્ટ થઇ જનાર અરિષ્ટોને મરણ વશ થએલો મૂઢ આદમી જાણી શકતો નથી. કારણ કે તે અરિષ્ટ પરમાણુની માફક બહુજ સૂક્ષ્મ હોય છે રોગી બેભાન જેવો થાય છે તેથી અને જે વખત અરિષ્ટ થાય તેજ વખતે તે મરી જાય તો, એવા બધાં કારણોને લીધે મૂર્ખ લોકો અરિષ્ટને જાણી શકતા નથી. પરંતુ એમ નથી કે રોગીને તેનાં અરિષ્ટ થતાં જ નથી તે કારણથી તે નથી જાણતા. ૧૧૩

નક્ષત્રપીઠા बहुधा यथा कालाद्विपच्यते ॥

तथैवारिष्टपाकं च ब्रुवते बहुधा जनाः ॥૧૧૪॥

હવે એ અરિષ્ટ પીડા પચીસ વર્ષાદિમાં કેમ થાય છે તે બાબત કહીએ છીએ; જે રીતે નક્ષત્ર જનિત પીડા પ્રાયઃ કાળાંતરમાં થયે છે તેજ પ્રમાણે અરિષ્ટદ્વજ વિષે ઘણા માણસો કહે છે. ૧૧૪

आसिद्धिमाप्नुयाल्लोके प्रति कुर्वन्गतायुषः ॥

अतोरिष्टानि यत्नेन लक्षयेत्कुशलો भिषक् ॥૧૧૫॥

જે વૈદ્ય ગતાયુ (મરણોન્મુખ) આદમીની ચિકિત્સા કરે છે તે આ લોકમાં ચિકિત્સા રૂજ, ધન, યજ્ઞ વિગેરેની સિદ્ધિને નથી પામતો, માટે કુશળ વૈદ્યે યત્નપૂર્વક અરિષ્ટની પરીક્ષા કરવી. ૧૧૫

ધ્રુવં તુ મરણં રિષ્ટે બ્રાહ્મણં સ્તત્કિલામલૈઃ ॥

રસયાનતપોજપ્યતત્પરૈર્વા નિવાર્યતે ॥૧૧૬॥

હવે દોષજ અરિષ્ટાથી મરણના નિશ્ચય ખાખત કહું છું; અરિષ્ટ થવાને લીધે પ્રાણીનું મરણ અવશ્ય થાય છે તે મરણવાળા અરિષ્ટનું નિવારણ રાગાદિ દોષ રહિત થઇને બ્રાહ્મણોની સેવા, રસાનવાળા ઔષધીનું સેવન, તપશ્ચરણ અને ગાયત્રાદિ મંત્રોના જપ કરવાથી થાય છે. આ કેવળ અનિશ્ચિત અરિષ્ટ દૂર કરવાના ઉપાય છે, અને નિશ્ચિત અરિષ્ટ છે તે દાન પુણ્ય આદિ કાંઈ પણ ઉપાયથી દૂર થતાં નથી. ૧૧૬

॥ અથ છાયાપુરુષલક્ષણમ્ ॥

અયાતઃ સંપ્રવક્ષ્યામિ છાયાપુરુષલક્ષણમ્ ॥

येन विज्ञानमात्रेण त्रिकालज्ञो भवेन्नरः ॥૧૧૭॥

હવે અમે છાયા પુરુષનાં લક્ષણ કહીએ છીએ, જે લક્ષણ જાણવાથી પ્રાણી ત્રિકાલજ્ઞ (જૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાનને જાણવાવાળા) થાય છે. ૧૧૭

कालो दूरस्थितस्यापि येनोपायेन लक्ष्यते ॥

तं वक्ष्यामि समासेन यथोक्तं शंभुना पुरा ॥૧૧૮॥

દૂરસ્થ કાળ પણ જે ઉપાયથી દૃષ્ટિગ્રાસ્તર થાય છે તે પૂર્વે શ્રી શિવજીએ કહ્યા મુજબ હું સંક્ષેપથી કહું છું. ૧૧૮

एकांते विजने गत्वा कृत्वादित्यं च पृष्ठतः ॥

निरीक्षेत निजां छायां कंठदेशे समाहिः ॥૧૧૯॥

કાળજ્ઞાનનું સાધન કરવાવાળા આદમીએ નિજને એકાંતવનમાં જઈને સમાન ભૂમી ઉપર ઉભા રહી સૂર્યને પછવાડે મુકી સિધા ઉભા રહેવું, પછી પોતાની હાયાના કંઠ દેશમાં જોતા રહી સાવચેતીથી પરીક્ષા કરવી. ૧૧૯.

તતશ્વાશાશમીક્ષેત તતઃ પश्यति शंकरम् । ॐ ह्रीं परब्रह्मणे
नमः इति मंत्रम् अष्टोत्तरशतवारं जपेत् ॥૧૨૦॥

પરાખર એ ધડી સુધી હાયા તરફ જોયા કરવું, પછી તે હાયા ઉપરથી નજર કાઢી લઈ આકાશ તરફ જોવું, એટલે સાક્ષાત્ શ્રીશિવજીનાં દર્શન થશે. જે વખત હાયાને જોવાસાફ જોતા રહે તે વખત એકસો આઠ વાર આ મંત્રનો જપ કરવો. “ ૐ હ્રીં પરબ્રહ્મણે નમઃ ” ૧૨૦

शुद्धस्फटिकसंकाशं नानारूपधरं हरम् ॥

वर्णमासाभ्यासयोगेन भूचराणां पतिर्भवेत् ॥૧૨૧॥

આ પ્રમાણે કરવાથી શુદ્ધ સ્ફટિક મણિના સમાન અનેક રૂપ ધારણ કરતાં શિવને જુવે. એ પ્રમાણે છ મહિના કરવાથી સંપૂર્ણ પ્રાણી માત્રનો અધિપતિ થશે. ૧૨૧

वर्षद्वयेन हे नाथ कर्त्ता हर्त्ता स्वयं प्रभुः ॥

त्रिकालव्रत्त्वमामोति परमानंदमेव च ॥૧૨૨॥

એ વરસ સુધી એ ક્રિયાનું સાધન કરવાથી પોતે કર્તા હર્તા અને પ્રભુ કાળને જાણવાવાળો તથા પરમાનંદ યુક્ત થશે. ૧૨૨

सतताभ्यासयोगेन नास्ति किंचन दुर्लभम् ॥૧૨૩॥

એ પ્રભાણે બરોબર હમેશ્વાં સાધન કરતો રહેતો આ સંસારમાં એવી કાષ્ટ વસ્તુ નથી કે જે તે સાધકને પ્રાપ્ત નહીં થાય. ૧૨૩

તદૂર્પકૃષ્ણવર્ણયઃ પશ્યતિવ્યોમ્નિનિર્મલ ॥

ષષ્માસાન્મૃત્યુમાન્પોતિસયોર્ગનાત્રસંશયઃ ॥ ૧૨૪ ॥

કદી એ રોગી આકાશમાં તે છાયા પુરૂષનો રંગ કાળો જીવે તો ૭ માસમાં નિઃસંદેહ મૃત્યુને સ્વરણ થાય. ૧૨૪

પીતેવ્યાધિભયંરક્તે નીલેહત્યાંવિનિર્દિશેત્ ॥

નામાવર્ણસ્વરૂપોસ્મિન્નદ્રોગોજાયતેમહાન્ ॥ ૧૨૫ ॥

જો પીળા રંગ જીવે તો તેને રોગ થાય, લાલ જીવે તો બધ થાય, નીલ વર્ણની છાયા જીવે તો હત્યા આવે, અનેક પ્રકારના રંગવાળી છાયાને જીવે તો તેના ચિત્તમાં ઘેર હોદ્દો થાય. ૧૨૫

પાદેશુલ્ફેચજઠરે વિનષ્ટેમૃત્યુમાદિશેત્ ॥

અર્ધવર્ષેણ ક્રમાદ્વર્ષદ્રવ્યેન ચ ॥ ૧૨૬ ॥

છાયા પુરૂષના પગ, કટિ અને પેટ ન જોવાથી કમપૂર્વક ૭ મહિના, એક વરસ અને બે વરસમાં મૃત્યુ થશે. (અર્થાત્ પગ ન જોવાથી ૭ માસમાં, કટિ ન જોવાથી એક વરસમાં અને પેટ ન જોવાથી બે વરસમાં મરશે.) ૧૨૬

વિનષ્ટેદક્ષિણેવાહૌવસ્વંધુર્ધિયતે ધ્રુવમ્ ॥

શામે વાહૌ તથા માર્યા વિનશ્યાત્તિનસંશયઃ ॥ ૧૨૭ ॥

છાયા પુરૂષનો જમણો હાથ ન જોવાથી આપનો બાઇ મરે અને ધ્રુવ ન જોવાથી આપની સ્ત્રી મરે એમાં સંદેહ નથી. ૧૨૭

શિરોદક્ષિણવાદ્વોસ્તુવિનાશમૃત્યુમાદિશેત્ ॥

અશિરામાસિમરણંવિનાર્જયે દિનેન વા ॥

અષ્ટાભિઃકંધરાનાશે છાયાલુપ્તેચ તત્ક્ષણાત્ ॥૧૨૮॥

છાયા પુરુષનુ માથુ અને જમણા હાથ ન જોયાથી મૃત્યુ થશે
શિરવિનાશનું શરીર જીવે તો એક મહિનામાં મરે, માન ન દેખે તો
આઠ દિવસમાં અને બધી છાયાને ન જીવે તો તત્કાળ મૃત્યુ થશે.
પરંતુ આમ્હાન કેવળ તેવા યોગિઓના માટેછે, બીજાને વાસ્તે નથી. ૧૨૮

पुस्तकोनां नाम.

किं. रु. आ. ट. रु. आ.

कूटमुद्रर-संस्कृत सटीक वैदक छोटासा ०-३ ०-०॥

चरकसांहिता-मूलमात्र आग्निवेशकृत चरकप्रति २-० ०-४

चिकित्साक्रमकल्पवल्ली-काशिनाथकृत अपूर्वग्रंथ. ३-८ ०-७

द्रव्यगुण संग्रह-वैद्यश्री चक्रपाणिदत्तप्रणीत ०-८ ०-१

निदानदीपिका-निदानका संस्कृतमें ग्रंथ है. १-८ ०-३

भावप्रकाश-मूलमात्र. ४-० ०-८

माधव निदान-मधुकोश व्याख्या सहित

निदानमें श्रेष्ठ है. १-८ ०-२

माधवनिदान-मधुकोष और आतंकदर्पण

दो टीका सहित. ३-० ०-६

योगरत्नाकर-यहवैदकग्रंथ सर्वको परमपयोगीहै २-० ०-४

रसरत्न समुच्चय-मूलमात्र रसकाअद्वीतिय ग्रंथहै २-० ०-४

बीर सिंहावलोकन-ज्योतिःशास्त्रादि कर्मविपाक

चिकित्सा. २-० ०-४

वैद्यविनोदसंहिता मूलप्राचीन चिकित्साका ग्रंथ १-४ ०-१

शार्ङ्गधर संहिता-[मूल मात्र] अंजननिदान

सहित गुटका. ०-१० ०-१

सुश्रुतसंहिता-श्रीद्रोणाचार्य विरचितया निबन्ध

संग्रहाख्य व्याख्या संहिता ८-४ ०-१४

वैदकके मूल सहित हिन्दी टीकावाले ग्रंथ.

अजीर्ण मंजरी-अजीर्णका विषय थोड़ेमे सुलभ

बताया है ०-४ ०-०॥

अनुपानदर्पण-कौनसे रोगपर कथा अनुपान

योग्य है ०-१२ ०-१॥

अनुसुतयोगावली-अनुभवसिद्ध औषधीवर्णितहै ०-८ ०-१

अर्कप्रकाश-(रावणकृत) अर्क खींचनेकी सुगम

रीति है १-२ ०-२

अष्टाङ्गहृदय-(वागभट्ट) वैदकका सर्वमान्य

प्राचीन ग्रंथ ८-० १-०

आदिशास्त्र-स्त्री पुरुषादिके योग्याविवाह लक्षण

(कोकशास्त्र) ०-१२ ०-१॥

आयुर्वेद खंड-यह वेदव्यासकृत होनेसे

सर्वमान्य है ०-६ ०-१

आयुर्वेदचिन्तामणिअथवामिश्रनिघंटु-सर्वसंग्रहहै २-१२ ०-४

आयुर्वेद सुषेण संहिता गुण दोष भली प्रकार

वर्णित है १-० ०-२

अंजननिदान-इसमे सुगमतासे रोगोंका निदान

लिखा है ०-८ ०-१

कराबादीन इहसानी-भाषायुनानीचिकित्साका

नामी पुस्तक है १-१२ ०-४

कल्पपंचक प्रयोग-इसमे चोपचीनी, रुद्रवन्ती

कल्पादि है ०-३ ०-०॥

कामकुतूहल-शरीरकीक्षीणतादिमेंअपूर्वदवाइयाहै ०-४ ०-०॥

कामरत्नवाजीकरणतथावर्षाकरणादिमेंअद्भूतहै १-१२ ०-३

कालज्ञान-इससे भूत, भविष्य, वर्तमानका ज्ञान

होता है ०-३ ०-०॥

कुमारतंत्र-रावणकृत बालकेंकी दवाइयांअपूर्वहै ०-८ ०-१

कूटमुद्गर-यह छोटासा अपूर्व वैदक ग्रंथ है ०-३ ०-०॥

कोकसार वैद्यक सचित्र कोकापंडित कृतवैद्यक

ग्रंथोकासारहैआजतकऐसा कहींनदृष्टिपाया २-४ ०-४

खुषचंद चिकित्सा अनुभव हइ १८२ एकसे

एक बढ़कर नुकसोकी पुस्तक ०-१० ०-२

गौरी कांचलिका तन्त्र-तन्त्र, मन्त्र और दवाइ-

योंका संग्रह ०-४ ०-१

चक्रदत्त-वर्तमानकालानुसार उत्तम औषधी वर्णी है ४-० ०-६

चरकसंहिता राजवैद्य पंडितरामप्रसादवैद्योपाध्यायविरचित है

वैद्य मात्रको यह संग्राह्य ग्रंथ है १२-० १-०

चरकसंहिता पंडित रविदत्त शास्त्रीकृत ८-० ०-१४

चर्याचंद्रोदय-इसमें व्यंजन बनानेकी क्रिया लिखी है १-८ ०-४

चिकित्सा चंद्रोदय-अर्थात् करावादीनजुकाइ ३-० ०-६

चिकित्सा समूह अर्थात् सफरीवैद्य इसमें अनुक्रम,

घोड़े, ऊंट, हाथी, गाय, भैंस, और भैंसादि

जनावरोंके रोग और उनकी तनुभुत औषधी है ०-१२ ०-२

ज्वरतिमिरनाशक-सर्वप्रकारके दवाइयोंका संग्रह है १-० ०-२

तिल्लेइहसानी युनानी वैदक मतसे नुस्खे है १-४ ०-२

त्रिशती-यह ग्रंथ संस्कृत टीका तथा भाषा टीका

समेत है १-० ०-२

द्रव्यगुण बड़ा-इसमें भी गुणदोषादि अपूर्वविषय है १-० ०-२

धन्वन्तरि-यह पुस्तक वैदकविषयमें धन्वन्तरी है ५-० ०-१०

नपुंसक संजीवनी -(प्रथम भाग) यह अद्भुत

सिद्ध है ०-७ ०-१

नपुंसक संजीवनी-[द्वितीय भाग] सिद्ध बाजी-

करण है ०-७ ०-१

नपुंसकामृतार्णव-बाजीकरणकेतैललेपादिप्रयोगहै १-० ०-२

नाडीदर्पण-नाडी देखनेके प्रकार सुलभ बतायेहै ०-८ ०-१

नाडीविज्ञान-नाडीके विविध प्रकार बतलाये है ०-२ ०-०॥

नाडीज्ञान तरंगिणी- (अनुपानसाहित) नाडीका

श्रेष्ठ ग्रंथ १-० ०-२

पथ्यापथ्य-पथ्यापथ्यसे होती लाभ हानी

वर्णीत है ०-१२ ०-२

पाकप्रदीप-बाजीकरणादि उत्तम पाक वर्णीतहै ०-८ ०-१

पाकरत्नाकर-वैद्यक विषयमें बहुतही उत्तम है ०-६ ०-१

पाकविलास-नाना प्रकारके भोजन बनानेकी

विधि है १-८ ०-३

पारदसंहिता भाषाटीका समेत पारदके सिद्ध

होजानेसे मनुष्य अजर अमर हो सक्ता है

बारी रुपयेके लाय और अनेक वर्षोंके नि-

रंतर अनुभव करनेसे यह ग्रंथ तैयार हुआ

है वैद्यांको तो यह सर्व सहाय है ७-०

फिरंगादर्श-आतशक रोगगर्भीसुजागकाइलाज ०-८ ०-१

बालतन्त्र-बन्धत्वादिके अनुभवसिद्ध प्रयोग है	१—०	०—२
बृहन्निघण्टु रत्नाकर [प्रथम भाग] बहुतविषय है	३—०	०—६
बृहन्निघण्टु रत्नाकर-(द्वितीयभाग) अपूर्वविषय है	३—८	०—७
बृहन्निघण्टु रत्नाकर-(तृतीयभाग) रोगोंकी चिकित्सा	३—८	०—७
बृहन्निघण्टु रत्नाकर-[चतुर्थभाग] संपूर्णचिकित्सा	२—८	०—५
बृहन्निघण्टु रत्नाकर-(पंचमभाग) कर्मविपाकखंड	५—८	०—१०
बृहन्निघण्टु रत्नाकर-(षष्ठभाग) रोगचिकित्साभाग	४—८	०—८
बृहन्निघण्टु रत्नाकर-(सप्तम अष्टम भाग) इस ग्रंथमें औषधीके नाम गुण दोष समेत पंदरा भाषामें सचित्र होनेसे संग्राह्य है....	१०—०	१—०
रत्नकरा बृहन्निघण्टु रत्नाकर-उपरोक्त संपूर्ण (आठ भाग)	३२—०	४—०
बृहन्निघण्टु रत्नाकरान्तरगत-चिकित्सा खंड) अपूर्व संग्रह है	४—०	०—८
बृहन्नालबोध पाकावली-अनेक प्रकारके पाक वर्णीत है	०—८	०—१
बोपदेवशतक-इसमेक्वाथादिकका उत्तमवर्णन है	०—६	०—१
भावप्रकाश-यह वैदिकका शिरोमणी ग्रंथ अवश्य देखीये.	१०—०	१—०

भावप्रकाशनिघण्टु-टीप्पणी सहित इसमें इंग्रेजी

हिन्दी और बंगाली आदि भाषामेभी

औषधीयोके नाम दिये हैं १—८ ०—३

मदनपालनिघण्टु-औषधोंके नाम और गुण दोष

वर्णित हैं २—० ०—४

महामारीविवेचन-हैजादि रोगोंका शास्त्रीय विचार ०—४ ०—०॥

माधवनिदानम-निदानमें माधवही श्रेष्ठ है वर्णन

मीथ्या है २—४ ०—४

योग चिंतामणि-पाक, तैल, गुटिका, घृत

इत्यादि विषय हैं १—८ ०—३

योग तरंगिणी-वैद्यकीय यह बहुत ही उत्तम है २—० ०—४

योगशतक-रोगोंपर औषधोंका कथादि वर्णन

दीया है ०—४ ०—०॥

रसचिन्तामणि-रसशास्त्रका उमदा चमत्कारी ग्रंथ १—४ ०—२

रसप्रदीप-रसभस्मादि धातु मारणके सरल

उपाय है ०—६ ०—१

रसमंजरी-रस और धातु फूकनेकी उत्तम क्रिया वर्णी है १—० ०—२

रसराजसुन्दर-वैद्यक विषयका यह भी सर्वमान्य ग्रंथ है ३—४ ०—२

- रसरत्नाकर-इसमे पारा, गंधक, हरताल, रुपा,
 हीरा, अभ्रक, मनशीलादिके मारण गुण
 समेत दीये है समस्त रसग्रंथोका यह
 शिरोभूषण होनेसे संग्राह्य है ५—० ०--१२
- रसायन तंत्र-यह छोटासा रसायनका ग्रंथ है ०—२ ०--०॥
- रसेन्द्र चिन्तामणि-यह रसका प्रचलीत ग्रंथ
 अनुपम है २-० ०-४
- रसेन्द्रभास्कर-यहग्रंथशिवप्रसाद शर्माकृत उत्तमहै १--० ०--२
- धर्सेन्द्रसारसंग्रह-रस, उपरस, धातु उपधातु एाके
 शोधन मारण ठीक है २--० ०-४
- राजवल्लभ निघण्टु-गुणदोषादि विषयमे यहबी
 अपुर्व है १-० ०-२
- रामविनोद-निदान, लक्षण, और रोगोत्पत्ति १-० ०—२
- लोलिम्बराजकृतवैद्यजीवन-यह अत्यन्त उपयोगीहै १-० ०-
- वंध्याकल्पद्रुम-अर्थात् स्त्रीचिकित्सा समुह चारो
 भाग वंध्यत्वका ऐसा बडा सर्वोत्तम ग्रंथ
 कहीं छपा नहीथा ९—० १--०
- वृन्दवैद्यक-वैद्योको अवश्य संग्रह करने योग्यहै २--८ ०--५
- विषतंत्र चिकित्सा प्रकाश-सभी विषोकी
 चीकीत्सा अपुर्व है ०—१० ०-

